

Biblioteka Muzeum im. Dzieduszyckich
we Lwowie.

Sz 17d №85

**Digitization of the scientific library of the
State Museum of Natural History of NAS**

Lachnickiego J.E. Statystyka gubernii Litewsko-Grodzienkiej. – 1817. – 88S.

Download a copy of the book from the site:

<http://libsmnh.com.ua>

Permanent link to the book page:

http://libsmnh.com.ua/books/lachnickiego_je/statystyka_gubernii_litewsko_grodzienkiej/

1984

1440 ✓

STATYSTYKA

GUBERNII

692
Nr. inwentarza

~~B-2139~~

LITEWSKO - GRODZIENSKIEY.

PRZEZ

J. E. LACHNICKIEGO

FILOZOFII DOKTORA, KAMER-JUNKRA DWORU JEGO
IMPERATORSKIEY MOŚCI.

WILNO. NAKŁADEM I DRUKIEM JÓZEFA ZAWADZKIEGO TYPOGRAFA
IMPERATORSKIEGO UNIwersYTETU.

1 8 1 7.

1 231 100 12 100
2612- 1 10 10 10 10
WOLNO DRUKOWAĆ,
pod warunkiem ażeby przed zaczęciem wyprzedaży,
złożone były w Komitecie cenzury exemplarze téy książki:
jeden dla tegoż Komitetu, dwa dla Departamentu ministe-
ryum oświecenia, dwa exemplarze dla IMPERATORSKIEY
publicznój biblioteki i jeden dla IMPERATORSKIEY Aka-
demii nauk. *Wilno dnia 15 grudnia 1817 roku.*

X. F. N. Golański Czl. Kom. Cenzury.

PRZYPISANIE.

IGNACEMU LACHNICKIEMU
Półkownikowi b. woysk W. X. Li-
tewskiego, Kawalerowi orderu S.
Włodzimierza 4 stopnia, członkowi
królewsko-warszawskiego rolnicze-
go towarzystwa, memu nayuko-
chańszemu Stryiowi w dowód głę-
bokiego uszanowania, czci i żywey
wdzięczności, za świadczone łaski
pracę swoją poświęcam.

Przywiązany. synowiec

i nayniższy sługa

IGNACY EMMANUEL LACHNICKI.

INDEX

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON
FROM THE FIRST SETTLEMENT
IN 1630 TO THE PRESENT
TIME
BY
JOHN W. COOPER
NEW YORK
G. P. PUTNAM'S SONS
1898

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON
FROM THE FIRST SETTLEMENT
IN 1630 TO THE PRESENT
TIME
BY
JOHN W. COOPER
NEW YORK
G. P. PUTNAM'S SONS
1898

W S T Ę P.

STATYSTYKA we wszystkich oświeconych krajach przez ciągłe prace i pomoc rządową, doszła do wysokiego doskonałości stopnia. W Państwie rosyjskiem *wydział statystyczny* przy ministerium policyi, mający na czele znanego już światu uczonemu z dzieł statystycznych *Karola HERMANNA*, radcę stanu i profesora w instytucie pedagogicznym w S. Petersburgu, zajmuje się od lat kilku zbieraniem odpowiednich temu celowi wiadomości. Z drugiéj strony, rząd główny szkół wydał rozkaz i stosowne przepisy do pracowania w tymże przedmiocie wszystkim uniwersytetóm, które przez pośrednictwo nauczycieli szkół sobie podległych, ma-

VI

ią wszelką sposobność takowe wiadomości zbierać, prostować i w porządek układać. Tym końcem utworzony przy Uniwersytecie wileńskim *Komitet uczonych zapisów*, trzodzi się od półtora roku nad zbieraniem takowych wiadomości i zapewne godnie swemu przeznaczeniu odpowie. Ale gdy ztém wszystkiém nie mamy dotąd żadney części Litwy statystycznego opisania, ośmieliłem się ninieyszą gubernii litewsko-grodzieńskiey statystykę, z polecenia wyżey rzonego wydziału statystycznego pierwiastkowie więzyku francuzkim uczynioną, na widok wystawić. Dziełko to dalekie od zupełney i nic dożądanania nie zostawuiący dokładności, zawiera tylko ogólny rys statystyczny owéy części litewskiego kraiu: a wiadomości w niém pomieszczone, są po większey części zebrane drogą urzędową. Lecz iesli ważna iest nie tylko dla rządu ale nawet dla szczególnych obywateli mieć wiadomości statystyczne każdéy gubernii,

tedy daleko ważniejsza mieć one prawdziwe lub ile można zbliżone do prawdy: albowiem takowe wiadomości służą za zasadę wszelkim znaczniejszym działaniom i czynnościom handlowym, rolniczym i t. d. W przeciwnym razie, jeśli są na pamięć zbierane, nie przyniosą pomyslnych wypadków: posłużą raczém do zamętu rzeczy już iakokolwiek wyjaśnionych, do wystawienia fałszywych widoków, oraz do ukrycia rządowi jego rzeczywistych sił i środków, które mógłby rozwinąć i powiększyć. Nie podpada wątpliwości że wiadomość rozciągłości gruntu i oznaczenie jego przymiotów we względzie rządowym i gospodarczym jest nayważniejszym w statystyce przedmiotem: gdyż na nim, iako na trwałém podstawie, można z pewnością układać stopniami dalsze materiały, które do składu tey ogromnéj budowy wchodzić powinny. Rosya już ma nie złe karty topograficzne, coraz bardziém doskonalące się:

VIII

lecz wielka zachodzi różnica, między kartami topograficznemi, a temi które we względzie statystycznym należałoby sporządzić. Pierwsze wskazują to tylko, co wojskowych zbliska obchodzi: drugie powinny w swéy całości obeymować wszelkie szczegóły, iakich znaiośmó potrzebna iest rządowi. W terazniejszy stanie rzeczy, naywiększa część guberniy, albo nie iest wymierzona, albo też nie można mieć żadnego zapewnienia o dokładności takowych wymiarów. Lecz ponieważ mówić mam o gubernii litewsko-grodzienskiéy, wracam się więc do niey: a z części można będzie sądzić o całości. Guberniia litewsko-grodzienska, złożona z ośmiu powiatów, o czém powiedziano będzie na swoiém miejscu, ma tylko dwa powiaty, sposobem inżynierskim wymierzone. Inne zaś znane są przez mniey ieszcze pewne rachunki przybliżenia, iakich niepodobienstwo iest sprawdzić. Nie przytaczam tego w widoku zniechę-

cenia i podania w wątpliwość prac już rozpoczętych, gdyż mam za prawidło owo zdanie iż *pewnie nic nie zrobisz, jeśli zawsze obawiać się będziesz aby źle nie zrobić* [1]: lecz żądałem tylko wskazać przez to drogę, po iakiéy możnaby bez zбочenia trafić do zamierzonego celu. Przyłączam wiadomość o miarach i wagach w ciągu tego pisma wspomnianych.

1. *Arszyn* ma długości stop paryskich 2, cali 2, linii $2\frac{2}{3}$. Dwie stopy paryzkie czynią łokieć litewski.
2. *Sążeń rossyyski* ma arszynów 3, czyli stop paryzkich 6, cali 6, linii $7\frac{1}{2}$.
3. *Wiersta* ma długości 1500 arszynów czyli 3275 stop paryskich: na milę litewską liczy się wierst 7.
4. *Dziesięcina* miara kwadratowa:

(1) Un de plus sûrs moyens de ne rien faire, est de toujours craindre de mal faire. *Principes philosophiques de WEISS.*

- na włokę litewską o 30 morgach idzie $19\frac{1}{2}$ dziesięcin.
5. *Funt rossyjski* liczy gran medycznych $6587\frac{1}{2}$.
 6. *Pud* liczy funtów 40.
 7. *Bierkowiec* funtów 400.
 8. *Czetwierć* ma objętości calów sześciennych 10440: dwie czetwerti stanowią beczkę litewską o 144 garncach.
-

SPISANIE RZECZY.

	<i>stronica.</i>
Wstęp - - - - -	V — X.
§. I. Podział gubernii na powiaty, granice, największa długość i szerokość	1.
§. II. Opisanie powierzchni każdego powiatu przez parafie - - - - -	10.
§. III. Układ wodny w gubernii grodzieńskiéy	28.
§. IV. Ludność gubernii grodzieńskiéy - - - - -	51.
§. V. Pomieszkania i stan budowy - - - - -	54.
§. VI. O przemyśle narodowym w powszechności	41.
§. VII. O Rolnictwie - - - - -	41.
§. VIII. Rękodzieła - - - - -	59.
§. IX. Handel - - - - -	66.
§. X. Obyczaje i oświeccenie - - - - -	74.
§. XI. Dobroczynne zakłady - - - - -	84.
§. XII. Pódatki - - - - -	87.

OMYŁKI DRUKU.

<i>str.</i>	<i>wiersz</i>	<i>popraw.</i>
3	17. wielko-brzostowicka,	Wielko-brzostowicka
4	25. po końcach,	po końcach
6	8. Eyszyski,	Eyszyszki
7	6. Wsieluba,	Wsielub
38	30. Miasteczko,	Miasto
87	1. §. XIII.	§. XII.

STATYSTYKA

GUBERNII LITEWSKO - GRODZIENSKIEY.

§. I. Podział gubernii na powiaty, granice, największa długość i szerokość.

Guberniia litewsko-grodzińska podzielona jest na ośm powiatów:

- 1) *Powiat grodzieński*, miejsce naczelne powiatu i gubernii miasto *Grodno*.
- 2). *Powiat brzeski*, miejsce naczelne miasto *Brześć-litewski*.
- 3). *Powiat stonimski*, miejsce naczelne miasto *Stonim*.
- 4). *Powiat lidzki*, miejsce naczelne miasteczko *Lida*.
- 5). *Powiat nowogrodzki*, miejsce naczelne miasto *Nowogrodek*.
- 6). *Powiat wołkowyski*, miejsce naczelne miasteczko *Wołkowysk*.
- 7). *Powiat kobryński*, miejsce naczelne miasto *Kobryń*.

8). *Powiat prużański*, miejsce naczelne miasteczko *Prużanna*.

Gubernia grodzieńska graniczy.

1. *na północ* zaczyna się od Niemna i postępując przez powiaty grodzieński, lidzki i nowogrodzki, z powiatami trockim i oszmiańskim gubernii wileńskiej.

2. *na południe* postępując przez powiaty kobryński i brzeski, z powiatami włodzimierskim i kowelskim gubernii wołyńskiej.

3. *na zachód* postępując powiatami grodzieńskim, wołkowyskim, prużańskim i brzeskim, z obwodem białostockim i królestwem polskim.

4. *na wschód* postępując przez powiaty nowogrodzki, słonimski i kobryński, z powiatami pińskim i sluckim gubernii mińskiej.

Największa długość gubernii z północy na południe jest 260 a najmniejsza 180 wiersz.

Największa szerokość z zachodu na wschód 180, a najmniejsza 140 wiersz.

Powierzchnia gubernii grodzieńskiej, której tylko dwa powiaty, to jest: kobryński i prużański były wymierzone, zawiera przez przybliżenie w ogóle ośmiu powiatów 3,679,938 dziesięcin i 150 sążni □. Leży między 51°, 50' i 54°, 25' szerokości, a między 49°, 50' i 44° 20' długości geograficznej.

Taki jest podział, granice i rozciągłość powierzchni gubernii grodzieńskiej: zobaczmy teraz też same szczegóły w powiatach.

A) POWIAT GRODZIENSKI: złożony jest ze 16 parafii, a mianowicie:

<i>Parafie.</i>	<i>Mieysca naczelne.</i>
1. Grodzińska,	miasto <i>Grodno</i> ;
2. Ieziorska,	miasteczko <i>Ieziory</i> ;
3. Kamiońska,	miasteczko <i>Kamionka</i> ;
4. Mostowska,	miasteczko <i>Mosty</i> ;
5. Łonneńska,	miasteczko <i>Łonna</i> ;
6. Wołpińska,	miasteczko <i>Wołpa</i> ;
7. Replańska,	wieś <i>Repla</i> ;
8. Eysymontowska,	wieś <i>Wielkie-Eysymonty</i> ;
9. Iudurska,	miasteczko <i>Iudura</i> ;
10. Kwasowska,	wieś <i>Kwasówka</i> ;
11. Odelska,	miasteczko <i>Odelsk</i> ;
12. Mało-brzostowicka,	wieś <i>Brzostowica mała</i> ;
13. Krynka,	miasteczko <i>Krynki</i> ;
14. wielko-brzostowicka,	miastec. <i>Brzostowica wielka</i> ;
15. Ialowska,	miasteczko <i>Ialówka</i> ;
16. Hożka,	wieś <i>Hoża</i> .

Powiat grodzieński graniczy,

1. *na północ* z powiatem trockim gubernii wileńskiej i powiatem lidzkim;
2. *na południe* z powiatem wołkowyskim;
3. *na zachód* z obwodem białostockim i królestwem polskim;
4. *na wschód* z powiatem lidzkim.

Naywiększa długość powiatu z północy na południe jest 115, naymniejsza 100 wierst.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód jest 67, naymniejsza 41 wierst. Powierzchnia jego zawiera przez przybliżenie 405,000 dziesięcin.

(a) Mieysca naczelne tych trzech parafii, należących w części do grodzieńskiego, w części do wołkowyskiego powiatu, znajdują się w tym ostatnim.

(b) Mieysce naczelne tej parafii położone jest w obwodzie białostockim.

B) POWIAT BRZESKI: złożony iest ze 13 parafiy, a mianowicie:

<i>Parafie.</i>	<i>mieysca naczelne.</i>
1. Holenderska,	miasto <i>Brześć</i> ;
2. Rndzka,	wieś <i>Ruda</i> ;
3. Czarnowczycka,	miasteczko <i>Czarnawczyce</i> ,
4. Wistrycka,	wieś <i>Wistryce</i> ;
5. Stawska,	wieś <i>Stawy</i> ;
6. Wołczyńska,	miasteczko <i>Wołczyn</i> ;
7. Szostakowska,	wieś <i>Szostaków</i> ;
8. Kamieniecka,	miasteczko <i>Kamieniec</i> ;
9. Mrózowicka,	wieś <i>Mrozowice</i> ;
10. Wierzchowicka,	wieś <i>Wierzchowice</i> ;
11. Wielanowska,	wieś <i>Wielany</i> ;
12. Wysocka,	miasteczko <i>Wysokie</i> ;
13. Mileczycka,	miasteczko <i>Mileczyce</i> .

Powiat brzeski graniczy:

1. *na północ* z obwodem białostockim;
2. *na południe* z gubernią wołyńską;
3. *na zachód* z królestwem polskim;
4. *na wschód* z powiatami kobryńskim i prużańskim.

Granice w ogólności są niewygodne; powiat ścisnięty iest we śródku a nayniekształtniey rozszerzony pe końcach, tak że chcąc przeysć z jednego mieysca powiatu na drugie, częstokroć przebywać trzeba powiaty sąsiedzkie: co iest wielką niedogodnością w utrzymywaniu poczty przez szlachtę.

Naywiększa długość powiatu brzeskiego z północy na południe iest 130, a naymniejsza 99 wiersi.

(a) Te dwie parafie składały iednę tylko pod nazwiskiem *parafii brzeskiej*.

(b) Te dwie parafie składały iednę tylko *parafią szostakowską*.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód jest 70, a najmniejsza 11 wierst.

Powierzchnia jego zawiera przez przybliżenie 417,560 dziesięcin.

C) POWIAT SŁONIMSKI: złożony jest z 11 parafii, a mianowicie:

Parafie.

Mieysca naczelne.

1. Słonimska,	miasto <i>Słonim</i> ;
2. Łukoniicka,	wieś <i>Łukonica</i> ;
3. Mołczadzka,	wieś <i>Mołczadz</i> ;
4. Rohotnańska,	miasteczko <i>Rohotna</i> ;
5. Dworzeczka,	miasteczko <i>Dworzec</i> ;
6. Zdzięcielska,	miasteczko <i>Zdzięciół</i> ;
7. Dereczyńska,	miasteczko <i>Dereczyn</i> ;
8. Dziewiątkowicka,	miastecz. <i>Stare-dziewiątko-</i>
9. Różańska,	miasteczko <i>Różana</i> ; (<i>wicze.</i>
10. Kossowska,	miasteczko <i>Kossów</i> ;
11. Olszewska,	wieś <i>Olszew</i> .

Powiat słonimski graniczy:

1. *na północ* z powiatami grodzieńskim, lidzkim i nowogrodzkim;

2. *na południe* z powiatem kobryńskim i pińskim gubernii mińskiej;

3. *na zachód* z powiatem prużańskim i wołkowyskim;

4. *na wschód* z powiatem nowogrodzkim.

Naywiększa długość powiatu z północy na południe jest 135, najmniejsza 125 wierst.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód 72, najmniejsza 57 wierst.

Powierzchnia jego zawiera przez przybliżenie 649,648 dziesięcin.

D) POWIAT LIDZKI: złożony ze 17 parafiy, a mianowicie:

<i>Parafie.</i>	<i>Mieysca naczelne.</i>
1. Lidzka,	miasteczko <i>Lida</i> ;
2. Żyrmuńska,	miasteczko <i>Zyrmuny</i> ;
3. Bieniakowska,	wieś <i>Bieniakonie</i> ;
4. Ossowska.	wieś <i>Ossów</i> ;
5. Eyszyska,	miasteczko <i>Eyszyski</i> ;
6. Nacza,	wieś <i>Nacza</i> ;
7. Zabłocka,	wieś <i>Zabłocie</i> ;
8. Raduńska,	miasteczko <i>Raduń</i> ;
9. Wiewiorkowska,	wieś <i>Wiewiorka</i> ;
10. Białohrudzka,	wieś <i>Białohrud</i> ;
11. Wasiliska,	miasteczko <i>Wasiliszki</i> ;
12. Nowodworska,	miasteczko <i>Nowy-dwór</i> ;
13. Lacka,	wieś <i>Lack</i> ;
14. Różańska,	miasteczko <i>Różanka</i> ;
15. Iszczołnińska,	wieś <i>Iszczołnia</i> ;
16. Zoludzka,	miasteczko <i>Zoludek</i> ;
17. Ielnieńska,	wieś <i>Ielna</i> .

Powiat lidzki graniczy:

1. *na północ* z powiatami wileńskim i trockim, gubernii wileńskiej;
2. *na południe* z powiatem słonimskim;
3. *na zachód* z powiatem trockim i grodzieńskim;
4. *na wschód* z powiatem oszmiańskim gubernii wileńskiej i powiatem nowogrodzkim.

Naywiększa długość powiatu z północy na południe 79, a naymniejsza 70 wierst.

Naywiększa szerokość 70, a naymniejsza 60 wierst.

Powierzchnia jego zawiera przez przybliżenie 643,600 dziesięcin.

E) POWIAT NOWOGRODZKI: złożony jest z 18 parafii, a mianowicie:

<i>Parafie.</i>	<i>Mieysca naczelne.</i>
1. Nowogrodzka,	miasto <i>Nowogródek</i> ;
2. Staroiełmińska,	wieś <i>Staraielna</i> ;
3. Wsielubska,	miasteczko <i>Wsieluba</i> ;
4. Siemieńska,	wieś <i>Sienna</i> ;
5. Nielniewicka,	miasteczko <i>Nielniewicze</i> ;
6. Woronczowska,	wieś <i>Woroncza</i> ;
7. Mirska,	miasteczko <i>Mir</i> ;
8. Iszkoldzka,	wieś <i>Iszkoldź</i> ;
9. Zadwiejska,	wieś <i>Zadwieia</i> ;
10. Kroszyńska,	miasteczko <i>Kroszyn</i> ;
11. Polonecka,	wieś <i>Poloneczka</i> ;
12. Stwołowicka,	miasteczko <i>Stwołowicze</i> ;
13. Suowska,	miasteczko <i>Snow</i> ;
14. Swoiatycka,	miasteczko <i>Swoiatycze</i> ;
15. Darewska,	wieś <i>Darewo</i> ;
16. Myska,	miasteczko <i>Nowa-Mysz</i> ;
17. Horodyska,	miasteczko <i>Horodyszczce</i> ;
18. Krzywoszyńska,	wieś <i>Krzywoszyn</i> .

Powiat nowogrodzki graniczy:

1. *na północ* z powiatami słonimskim i lidzkim;

2. *na południe* z powiatem sluckim gubernii mińskiej;

3. *na zachód* z powiatami lidzkim i słonimskim;

4. *na wschód* z powiatem oszmiańskim gubernii wileńskiej.

Naywiększa długość powiatu z północy na południe jest 111, naymniejsza 84 wierst.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód 60, naymniejsza 47 wierst.

Powierzchnia jego zawiera przez przybliżenie 482,568 dziesięcin.

F) POWIAT WOLKOWYSKI: złożony jest ze 14 parafii, a mianowicie,

<i>Parafie.</i>	<i>Mieysca naczelne.</i>
1. Wolkowyska,	miasteczko <i>Wolkowysk</i> ;
2. Ialowska,	miasteczko <i>Ialówka</i> ;
3. Replańska,	wieś <i>Repla</i> ;
4. Szydłowska,	miasteczko <i>Szydłowicze</i> ;
5. Mścibowska,	miasteczko <i>Mścibów</i> ;
6. Zelwiańska,	miasteczko <i>Zelwa</i> ;
7. Swisłocka,	miasteczko <i>Swisłocz</i> ;
8. Porozowska,	miasteczko <i>Porozów</i> ;
9. Krzemienicka,	wieś <i>Krzemienica</i> ;
10. Strubnicka,	wieś <i>Strubnicu</i> ;
11. Wołpiańska,	miasteczko <i>Wołpa</i> ;
12. Roska,	miasteczko <i>Ros</i> ;
13. Łyskowska,	miasteczko <i>Łysków</i> ;
14. Miżyrzecka,	miasteczko <i>Miżyrzecz</i> ;

Powiat wolkowyski graniczy:

1. *na północ* z powiatem grodzieńskim;
2. *na południe* z powiatem prużańskim;
(granica ta niewygodna dla błot niedostępnych położonych za miasteczkiem Nowy-dwór.)
3. *na zachód* z obwodem białostockim i powiatem grodzieńskim;
4. *na wschód* z powiatem słonimskim.

Naywiększa długość powiatu z północy na południe jest 85, naymniejsza 49 wierst.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód 49, naymniejsza 41 wierst.

Powierzchnia jego zawiera przez przybliżenie 554,488 dziesięcin.

G) POWIAT KOBRYNSKI: złożony jest ze 7 parafii, a mianowicie

<i>Parafie.</i>	<i>Mieysca naczelne.</i>
1. Kobryńska,	miasto <i>Kobryń</i> ;

2. Zbierohowska,	wieś <i>Zbierohi</i> ;
3. Dywińska,	miasteczko <i>Dywin</i> ;
4. Horodecka,	miasteczko <i>Horodec</i> ;
5. Braszewicka,	miasteczko <i>Braszewicze</i> ;
6. Bezdzieńska,	miasteczko <i>Bezdzież</i> ;
7. Janowska,	miasteczko <i>Janów</i> .

Powiat kobryński graniczy:

1. *na północ* z powiatami słonimskim i kobryńskim;
2. *na południe* z powiatem kowelskim gubernii wołyńskiéy;
3. *na zachód* z powiatem brzeskim;
4. *na wschód* z powiatem pińskim gubernii minskiéy.

Naywiększa długość powiatu z północy na południe jest 102, naymnieysza 72 wierst.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód 58, naymnieysza 14 wierst.

Powierzchnia jego wedle wymiaru zawiera 415,750 dziesięcin i 200 sążni □.

H) POWIAT PRUŻANSKI: złożony jest ze 6 parafii, a mianowicie:

<i>Parafie</i>	<i>Mieysce naczelne.</i>
1. Próżańska,	miasteczko <i>Próżanna</i> ;
2. Kwatyccka,	wieś <i>Kwatycze</i> ;
3. Szereszewska,	miasteczko <i>Szereszew</i> ;
4. Sielecka,	miasteczko <i>Sielec</i> ;
5. Berezka,	miasteczko <i>Bereza</i> ;
6. Siehniewicka,	miasteczko <i>Siehniewicze</i> .

Powiat prużański graniczy:

1. *na północ* z powiatem wołkowyskim;
2. *na południe* z powiatem kobryńskim;
3. *na zachód* z powiatem brzeskim i obwodem białostockim;

4. *na wschód* z powiatem słonimskim

Naywiększa długość powiatu z północy na południe iest 60, naymnieysza 50 wierst.

Naywiększa szerokość z zachodu na wschód 90, naymnieysza 69 wierst.

Powierzchnia iego wedle wymiaru zawiera 531,543 dziesięcin i 950 sążni □.

Zważmy teraz powierzchnią ziemi gubernii grodzieńskiej przez parafie, we względzie gospodarczym i rządowym. Znajdziemy tam wyszczególnienie przyrodzenia roli, lasy, łąki, układ wodny i t. d.

§. II. *Opisanie powierzchni każdego powiatu przez parafie.*

A) POWIAT GRODZIENSKI.

1. *Parafia grodzieńska*: ma powierzchnią górzystą, pozbawioną lasów. Grunt w części gliniasty, w części iest piaszczysty i kamienisty. *Niemen* rzeka splawna przez nią płynie.

2. *Parafia ieżiorska*: powierzchnia mniej górzysta od poprzedzaiący, pokryta iest w większój części lasami do skarbu należącemi: grunt w części z czarnoziemem i gliny, w części piaszczysty i kamienisty. *Kotra* i *Pyrra* rzeki tam przechodzą; nadto znajduje się iezioro wielkie.

3. *Parafia kamiońska*: powierzchnia płaska, gdzieniegdzie maiąca małe wzgórki,

zarosła iest po części lasem. Grunt ma we $\frac{2}{3}$ dobry, złożony z czarnoziemiu i gliny, a w $\frac{1}{3}$ piaszczysty. Obfituie w łąki.

4. *Parafia mostowska*: powierzchnia miejscami płaska, miejscami górzysta, pokryta iest w większėj części lasem i łąkami. Grunt w $\frac{2}{3}$ ma żwirowaty i piaszczysty, a w $\frac{1}{3}$ ilowaty i czarnoziemny. *Niemen* przez nię płynie.

5. *Parafia łonneńska*: powierzchnia płaska, bezlesna, zawiera łąk mało. Grunt w powszechności lekki i mierněj żyzności. *Niemen* tam przechodzi.

6. *Parafia wotpiańska*: powierzchnia w ogólności płaska i bezlesna: grunt w części gliniasty i czarnoziemny; lecz w największėj części żwirowaty. Pastwisk ma dosyć, granice iey dotykają się *Niemna*.

7. *Parafia replańska*: w połowie powierzchnią ma płaską, w połowie górzystą, wyjąwszy kilka gaików zupełnie bezleśna. Grunt w ogóle dobry, gliniasty.

8. *Parafia eyssymontowska*: powierzchnia w $\frac{1}{3}$ płaska, a w $\frac{2}{3}$ górzysta iest bezlesną, grunt w części kamienisty, w części ilowaty i urodzayny. W stronie płaskiej obfituie w łąki i pastwiska, w górzystej zaś zupełnie ich nie ma. *Swistocz* rzeka tam płynie.

9. *Parafia indurska*: powierzchnia w $\frac{2}{3}$ górzysta, bezlesna, grunt po większėj czę-

ści żyzny, ilowaty i czarnoziemny. *Swistocz* tam płynie.

10. *Parafia kwasowska*: powierzchnia w ogólności płaska i bezlesna, grunt jest wapnisty i gliniasty. W tej parafii *Swistocz* wpada do *Niemna*.

11. *Parafia odelska*: powierzchnia górzysta, bezlesna, grunt ma lekki, w największej części żwirowaty.

12. *Parafia mało-brzostowicka*: powierzchnia górzysta, bezlesna, grunt jest lekki, wapnisty, kamienisty i piaszczysty.

13. *Parafia kryńska*: powierzchnia górzysta, grunt ma żwirowaty i krzemienisty.

14. *Parafia wielko-brzostowicka*: powierzchnia górzysta, grunt ma rozmaitego przyrodzenia; lecz kamienisty i żwirowaty w obfitości nad innymi panuje.

15. *Parafia iałowska*: powierzchnia górzysta, w jedney części bezlesna, w drugiej lasem zarosła. Grunt ma kamienisty, żwirowaty i piaszczysty. *Narwa* rzeka tam płynie i dwa są wielkie stawy.

16. *Parafia hozka*: powierzchnia płaska, lasem pokryta, grunt piaszczysty; zawiera w sobie kilka źródeł wód kruszcowych, z których siarczyste i żelazne są najznaczniejsze. Granice ięj dotykają się *Niemna*.

B) POWIAT BRZESKI.

1. *Parafia holenderska*: } Te dwie pa-
 2. *Parafia rudzka*: } rafie składały jedną tylko pod nazwiskiem
parafii brzeskiej, którą dla zbyt wielkiej
 rozciągłości podzielono na dwie wyżey wy-
 rażone. Powierzchnia iéy płaska, pokryta
 jest lasem sosnowym, olchowym, bagnami
 niedostępnymi i pastwiskami. Grunt ma
 piaszczysty i lekki. *Bug*, *Muchawiec* (*rze-
 ki splawne*), *Kamionka*, *Olszanka*, *Ry-
 ta*, *Lena* i inne rzeczki pomnieysze tam
 płyną. Zawiera nadto trzy wielkie i pięć
 mniejszych jezior.

5. *Parafia czarnawczycka*: powierz-
 chnia wyniosła, prawie zupełnie bezlesna,
 ma dobre łąki; grunt po większey części
 jest gliniasty i żwirowaty. *Lena* i dwa
 strumyki tam płyną.

4. *Parafia wistycka*: powierzchnia wy-
 niosła, pokryta w części łąkami, w części
 gajami brzołowemi i borami sosnowemi.
 Grunt panujący jest mieszanina czarno-
 ziemu, gliny i nieco piasku. *Bug*, *Lena*,
Prudnica i t. d. przez tę parafię przechodzą.

5. *Parafia stawiska*: powierzchnia miej-
 scami płaska, miejscami nierówna, pokry-
 ta jest dobrými łąkami. Grunt ma lekki i
 piaszczysty. *Bug*, *Puława*, *Prudley*, prze-
 biegaia.

6. *Parafia wolczyńska*: powierzchnia

nierówna, grunt jest piaszczysty. *Bug*, *Pulwa* i dwie małe rzeczki tam płyną. Zawiera nadto kilka strumyków.

7. *Parafia szostakowska*: }
 8. *Parafia kamieniecka*: } Te dwie parafie składają istotnie jedną *parafię kamieniecką*, która dla swej obszerności rozdzielona została. Powierzchnia nierówna, pokryta jest w części łąkami błotnistymi i baguami. Grunt ma rozmaity, ale gliniasty, czarnoziemny i piaszczysty panuje. *Lena* i *Biała* tam płyną. Zawiera sześć małych strumyków i wiele stawów.

9. *Parafia mrozowicka*: powierzchnia górzysta, pokryta jest dobrymi łąkami i gajami olchowymi i brzoźowymi: grunt ma gliniasty i czarnoziemny. Znajducie się tam kilka strumyków.

10. *Parafia wierzchowicka*: powierzchnia niska, pokryta jest lasami sosnowymi i błotami. Grunt w jedney części ma czarnoziemny, w drugiey piaszczysty. *Biała*, *Soporka*, *Policzna* przez nią płyną; zawiera dosyć stawów i małych jezior.

11. *Parafia wielanowska*: powierzchnia niska, pokryta lasami i błotami. Grunt panujący jest piaszczysty. *Pulwa* i kilka strumyków tam płynie.

12. *Parafia wysocka*: powierzchnia wyniosła i górzysta, pokryta lasami sosnowymi, rozmaitemi gajami, łąkami mało lecz

wielkimi błotami. Grunt w większój części jest dobry gliniasty, w mniejszój zaś lekki i piaszczysty. Przerzyna się tam *Pułwa* i kilka strumyków.

15. *Parafia mileczycka*: powierzchnia niska, pokryta jest lasami sosnowemi i bagnami: grunt w powszechności zły i piaszczysty. Ma rzeki *Nur* i *Nurczyk* oraz dzieść małych stawów.

C). POWIAT SŁONIMSKI.

1. *Parafia słonimska*: powierzchnia płaska i niska. Grunt w części gliniasty, piaszczysty, żwirowaty i kamienisty, w części pokryty lasami, łąkami i bagnami. *Szczara* (rzeka splawna) tam płynie, tamże do niej wpadają pomniejszych rzeki *Issa*, *Hrywda*, *Lohozwa*.

2. *Parafia łukonicka*: powierzchnia górzysta, grunt w części piaszczysty i żwirowaty. Obfituje w łąki. *Zelwa* i *Szczara* tam płyną.

3. *Parafia Molczadzka*: powierzchnia górzysta, grunt wszędzie piaszczysty i żwirowaty. Wcale mało ma lasu. *Molczadzka* przez nie płynie.

4. *Parafia rohotnańska*: powierzchnia górzysta, grunt ma piaszczysty i kamienisty, obfituje jednak w lasy i błota. *Szczara* dotyka się iéy granic.

5. *Parafia dworzeczka*: powierzchnia jest górzysta a grunt żwirowaty i kamieni-

sty. Mało w nięć łąk i lasów. *Molczadka* tam płynie.

6. *Parafia zdzięcielska*: powierzchnia jest górzysta a grunt wszędzie kamienisty i piaszczysty. Obfituje w łąki i lasy. Rzeki *Niemen*, *Szczara*, *Molczadka* i *Promsza*, tam płyną.

7. *Parafia dereczyńska*: powierzchnia płaska w ogólności, pokryta jest nie wielą pagórkami, grunt piaszczysty i żwirowaty. Obfituje w łąki i błota, lasów mało zawiera. *Zelwa* i *Szczara* tam płyną.

8. *Parafia dziewiątkowicka*: powierzchnia górzysta, grunt jest wszędzie piaszczysty i żwirowaty: obfituje w łąki. *Hrywda* tam płynie.

9. *Parafia różańska*: powierzchnia nierówna, grunt jest w części niskiej gliniasty, w górzystej zaś kamienisty i żwirowaty. Obfituje w lasy i łąki. *Zelwa* i mała rzeczka *Różanka* tam płyną.

10. *Parafia kossowska*: powierzchnia płaska; grunt jest w części gliniasty, a w części piaszczysty i żwirowaty. Obfituje w lasy i łąki. *Hrywda* i mała rzeczka *Żyżgulanka* przez nią przechodzi.

11. *Parafia olszewska*: powierzchnia płaska, grunt w części piaszczysty, w części gliniasty i czarnoziemny. Obfituje w ogromne lasy i puszcze, w bagna i pastwiska. Tam rzeka *Iasiółda*, *Zyżgulanka* i mała rzeczka *Hutnica* przepływa. Ma trzy głó-

wne jeziora, *Czarne* czyli *Chryskie*, *Białe* i *Sporowskie*; ostatnie wyrzUCA na brzegi dosyć bursztynu.

D) POWIAT LIDZKI.

1. *Parafia lidzka*: powierzchnia płaska, grunt jest kamienisty, żwirowaty i piaszczysty, pokryty w części lasami sosnowemi i brzozowemi, w części pastwiskami błotnistemi, oraz niedostępnemi bagnami. *Niemen*, *Zyżma* i błotniste rzeki *Dzitwa*, *Lidzieia*, *Krupka*, *Ostrowla*, tam płyną. Zawiera nadto błotniste i niedostępne *Scierkowski* jezioro, sześć stawów i krynicę *Kamionka* w samém Lidzie.

2. *Parafia żyrmuńska*: powierzchnia wyniosła, grunt kamienisty, żwirowaty a naywięcý piaszczysty; zawiera mało lasów, wiele krzaków a szczególnięy jałowcowych, błot i ziemi nieplodnų. *Zyżma* rzeka i błotniste *Dzitwa* i *Nieszkrap* przez nią płyną: ma dwa stawy.

3. *Parafia bieniakońska*: powierzchnia płaska, pokryta po większey części lasami sosnowemi, błotami i ziemią odlogiem leżącą: grunt piaszczysty i żwirowaty panuje. *Solczu* i *Zyżma* tam płynie.

4. *Parafia ossowska*: powierzchnia nieco górzysta, pokryta w części małemi laskami brzozowemi, osinowemi i błotami. Grunt panujący jest rodzaj ziemi błękitnawey i żwirowatų, łąk dostatek ma. Rzeki *Dzi-*

twa, *Zyżma* i pomnieysze: *Ossówka*, *Pohorodenda* przez nią płyną. Liczą tam cztery stawy.

5. *Parafia eyszyska*: powierzchnia równa, pokryta w części lasami sosnowemi, gajami brzozowemi i pastwiskami bągnistemi: grunt panujący jest piaszczysty i żwirowy. Rzeka *Solcza*, strumyki *Wersoka*, *Dembla*, *Prudel*, *Mottap*, *Turya*, *Pozgrynda*, *Ponizdzil*, przebiegają. Ma także dwa źródła poczynające rzekę *Dzitwę* i siedm stawów.

6. *Parafia nacka*: powierzchnia wklęsła, pokryta lasami iodłowemi i sosnowemi; błot i łąk ma niewiele. Grunt panujący jest mieszaniną gliny ze żwirem. Rzeka *Mereczanka* dotyka się iéy granic. Poczynają się w niéy rzeki i rzeczki *Raduńka*, *Prudel*, *Pielasa* czyli *Kotra*, *Czepielunka*, *Koniawka*. Zawiera w lasach mnóstwo jezior i trzy stawy.

7. *Parafia zablocka*: powierzchnia górzysta, pokryta rozmaitemi lasami i pastwiskami; grunt ma szary żwirowaty, oraz rzeki *Kotra* i *Przewoza*, nadto są tam dwie krynice, iedna w *Wężowsczyźnie*, druga w *Zablociu*.

8. *Parafia raduńska*: powierzchnia równa bezlesna, pokryta w części krzakami i bagnami; grunt piaszczysty i żwirowaty jest panujący, znajduie się krynica w *Raduniu*. Płyną przez nią *Dzitwa*, *Pielasa*, *Raduń-*

ka, Naczka, Sopińska, Iodub. Zawiera przytém dwa stawy.

9. *Parafia wiewiorkowska*: powierzchnia nie równa, pokryta w części małemi pagórkami i zaroślami: grunt ma szary, piaszczysty i kamienisty. *Dzilwa, Lebioda, Wiewiorka*, tam płyną; sześć stawów zawiera.

10. *Parafia białohudzka*: powierzchnia górzysta; pokryta rozmaitym lasem, łąkami i błotami: grunt piaszczysty i żwirowaty panuje. Płyną przez nią *Dzilwa* i *Nieciecza*. Ma jeszcze cztery stawy.

12. *Parafia wasiliska*: powierzchnia płaska, pokryta rozmaitemi lasami, łąkami i bagnem; grunt panujący jest żwirowaty i piaszczysty. Płyną przez nią małe rzeczki *Szkordziówka, Lebiodka, Kościeniewka, Wierzch-Lebiodka, Niewiszka*. Znajduie się tam ośm stawów.

12. *Parafia nowodworska*: powierzchnia iéy płaska, zawiera cztery góry pokryte lasem sosnowym; grunt panujący jest ziemią szarą żwirowatą. Płynie tam *Kotra* i małe rzeczki: *Ostrynka, Nowodwórka, Lichaczewka, Odakowka, Moraczka, Niepraszka, Dunajczyk, Downarówka*. Znajduie się tam siedm izeiów i dziewięć stawów.

13. *Parafia lacka*: powierzchnia płaska, pokryta w części lasami i łąkami: grunt jest złożony z gatunku ziemi szaréy

wapnistéy. *Kotra* i *Spusza* tam płyną, oraz są trzy stawy.

14. *Parafia różańska*: powierzchnia wyniosła i równa; grunt ma żwirowy, mało lasów. Rzeczka *Turya* tam płynie.

15. *Parafia iszczotnińska*: powierzchnia równa, pokryta rozmaitemi lasami i pastwiskami po większój części. Grunt ma piaszczysty, żwirowaty i nieco gliniasty. Granice iéy dotykają się *Kotry*; zawiera nadto trzy małe rzeczki *Spuszę*, *Prybę*, *Turyą* i dwanaście stawów.

16. *Parafia żoludzka*: powierzchnia nieco górzysta, zamyka wielkie lasy około *Niemna* i mnóstwo pastwisk. Grunt jest na miejscach wyniosłych piaszczysty i żwirowaty, a w dolinach gliniasty. Płyną przez nią rzeki splawne *Niemen* i *Szczara* oraz pomniejsze *Lebiodka* i *Zoludzianka*. Iesze tam są cztery małe rzeczki bez nazwiska i sześć stawów.

17. *Parafia ielnińska*: powierzchnia wyniosła i równa, zamyka niewiele lasów a wiele łąk, bagnisk i pola: grunt ma lekki i piaszczysty. *Niemen*, *Molczadz*, *Niemenek*, *Dzitwa*, *Izwa*, *Holdowka*, *Lebioda*, *Smolocz*, *Nieciecza*, *Rosoka*, *Olechówka*, *Ielenka* tam płyną. Zawiera nadto małe iezioro *Wieliczay* i sześć stawów.

E) POWIAT NOWOGRODZKI.

1. *Parafia nowogrodzka*: powierzchnia

w powszechności górzysta, pokryta w części lasem dębowym, brzoźowym i sosnowym, góry zarosłe są rozmaitemi krzakami. Grunt ma gliniasty i nieco piaszczysty. Płyną przez nią dwa strumyki i cztery rzeczki *Białowiecza*, *Brecianka*, *Izewka* i *Niewda*.

2. *Parafia starozielnienska*: powierzchnia górzysta, pokryta lasami sosnowymi i dębowymi; błot nie ma; grunt panujący jest żwirowaty i piaszczysty. *Iatranka* tam płynie.

3. *Parafia wsielubska*: powierzchnia w ogólności górzysta; od brzegów *Niemna* pokryta lasem sosnowym i pastwiskami. Grunt ma lekki i żwirowaty. Oprócz *Niemna*, który tam płynie, ma jezioro i błota. Tutzież wiele rzeczulek i strumyków.

4. *Parafia sienneńska*: powierzchnia płaska, bezlesna; grunt ma czarnoziemny. Obfituje w łąki. *Niemen* i *Białowiecza* tam płyną.

5. *Parafianiehniewicka*: powierzchnia płaska, bezlesna, pokryta w części łąkami i błotami. Grunt ma gliniasty. *Niemen* i rzeczka *Serwecz* płyną w tej parafii.

6. *Parafia worończowska*: powierzchnia górzysta, pokryta w części lasami. Grunt ma ilowaty, gliniasty. *Niewda* i *Serwecz* tam płyną.

7. *Parafia mirska*: powierzchnia nierówna i górzysta, pokryta w części gajami brzoźowymi, w części pastwiskami błotni-

stemi. Grunt ma gliniasty. *Niemen*, *Serwecz* i *Uta* są iéy rzeki.

8. *Parafia iszkoldzka*: powierzchnia płaska, bezlesna, grunt iest gliniasty. *Uta* tam płynie.

9. *Parafia zadwieyska*: powierzchnia płaska, bezlesna, grunt ma gliniasty. Także *Uta* w niéy płynie.

10. *Parafia kroszyjska*: powierzchnia płaska, wyjąwszy kilka gajów brzozowych zupełnie bezlesna: grunt ma ilowaty i rzekę *Szczarę*.

11. *Parafia połonecka*: powierzchnia górzysta, oprócz kilku gajów brzozowych, bezlesna: grunt iest ilowaty, a rzeka *Uta*.

12. *Parafia stwołowicka*: powierzchnia płaska, bezlesna, grunt gliniasty. Ma iezioro i trzy stawy.

13. *Parafia snowieńska*: powierzchnia płaska, bezlesna, grunt ma gliniasty i żwirowaty. *Wiedzmianka* tam płynie.

14. *Parafia swoiatycka*: powierzchnia płaska; bezlesna, grunt gliniasty; zawiera kilka strumyków.

15. *Parafia darewska*: powierzchnia płaska, bezlesna, obfituje w łąki i pastwiska: grunt po większék części gliniasty, a rzeka iéy *Szczara*.

16. *Parafia myska*: powierzchnia płaska, pokryta w części lasami sosnowemi i iodłowemi, grunt ma piaszczysty, a rzeczki *Myszankę* i *Molczadkę*.

17. *Parafia horodyska*: powierzchnia górzysta, pokryta w części drzewami nieskładającemi lasu i krzakami; grunt gliniasty. Ma jezioro, dwa stawy i kilka strumyków.

18. *Parafia krzywoszyńska*: powierzchnia płaska, bagnista, zarosła po większej części lasami; grunt ma lekki, piaszczysty. *Szczara* i *Motczadka* są iéy rzekami.

F) POWIAT WÓLKOWYSKI.

1. *Parafia wólkowska*: powierzchnia w $\frac{3}{4}$ górzysta, pokryta lasami sosnowemi, w $\frac{1}{4}$ płaska pokryta łąkami, błotami i polem oromém, grunt w części górzystej jest żwirowaty, po nizinach gliniasty, piaszczysty i kamienisty. Rzeczki iéy *Wólkowia*, *Nietupa*, *Kolontaiówna* i *Chorożuwna*. Zawiera ośm jezior.

2. *Parafia iałowska*: powierzchnia w ogóle górzysta, pokryta łąkami i lasem sosnowym. Grunt ma piaszczysty. Rzeczki *Stoczanka*, *Hledniówka*, *Kolodziejanka* i *Bartówka* poczynają się w téy parafii, a *Swisłocz*, *Kolonna*, *Narew* przepływają.

5. *Parafia replańska*: powierzchnia płaska i równa, po większej części pokryta gajkami, łąkami i niewielkimi błotami. Grunt w powszechności jest piaszczysty i żwirowaty, a w małej części czarnoziemny. Rzeczki *Worocieja*, *Zarnówka*, *Zarna*, *Wolpa* tam płyną.

4. *Parafia szydlowicka*: powierzchnia

nierówna, pokryta w części łąkami i krzakami; grunt już szary i piaszczysty, już gliniasty. Rzeczki *Naumka* i *O'szanka* tam płyną. Zawiera mnóstwo krynic.

5. *Parafia mscibowska*: powierzchnia górzysta pokryta lasami, krzakami, łąkami i bagnami. Grunt ma piaszczysty i żwirowaty. *Naumka*, *Szontowka*, *Kwaterska*, *Torbuczowska*, *Montowka* i *Swistocz* przez nią płyną. Zawiera dosyć krynic.

6. *Parafia zelwianska*: powierzchnia w powszechności płaska i równa, pokryta w części krzakami i pastwiskami błotnistymi, grunt ma złożony z ziemi czarnej żwirowatej, albo z gliny mającej nieco piasku. Rzeka *Zelwa* i cztery strumyki tam płyną.

7. *Parafia swistocka*: powierzchnia nierówna, górzysta, pokryta w części lasem, w części łąkami i pastwiskami błotnistymi. Grunt panujący jest żwirowaty i piaszczysty, a w małej przestrzeni gliniasty. *Swistocz*, *Kolonna*, *Rudawka*, *Narew* i rzeczka *Piesica* tam płyną.

8. *Parafia porozowska*: powierzchnia górzysta, pokryta wielkimi lasami, pastwiskami błotnistymi i łąkami. Grunt w powszechności jest piaszczysty, żwirowaty i kamienisty. Rzeczki *Roś*, *Pobuyka*, *Swienica*, *Łopianka* biorą w niej początek, *Kolonna*, *Porozowka*, *Miedzianka* przepływają. Nadto zawiera wiele krynic.

9. *Parafia krzemienicka*: powierz-

chnia nieco górzysta, pokryta lasem brzo-
zowym, dębowym, olchowym i rozmaitemi
krzakami. Grunt w $\frac{2}{3}$ gliniasty, w $\frac{1}{3}$ żwi-
rowaty i w $\frac{1}{3}$ piaszczysty. Rzeka *Zelwa* i
pomniejsze *Daszówka*, *Iuchnowka* tam
płyną, tudzież kilka strumyków bez na-
zwiska.

10. *Parafia strubnicka*: powierzchnia
nierówna, pokryta w części lasami sosno-
wemi, dębowemi, olchowymi i t. d. w czę-
ści pastwiskami bagnistemi. Grunt ma w czę-
ści z gliny i żwiru zmieszanego w małej
ilości z piaskiem, w części z ziemi roślinny
żwirowatej i błękitnawej. *Zelwa* tam
płynie.

11. *Parafia wolpiańska*: powierzchnia
płaska, mało mająca wzgórków, pokryta
rozmaitym lasem i pastwiskami błotnistemi.
Grunt panujący jest piaszczysty i żwirowa-
ty, znajduje się jednak czarnoziem i glina.
Roś, *Wolpianka*, *Szydłowlanka* są iey
rzeczki. Prócz tego ma dwa małe jeziora i
kilka krynic.

12. *Parafia roska*: powierzchnia górzy-
sta, pokryta w części krzakami, w części
bagnem i łąkami. Grunt ma we $\frac{2}{3}$ piasczy-
sty i żwirowaty, a w $\frac{1}{3}$ gliniasty. *Roś*, *Mo-
czulanka*, i *Wiechutnianka* tam płyną.

13. *Parafia tyskowska*: powierzchnia
w części płaska, w części górzysta, pokryta
jest lasami sosnowemi i rozmaitemi krzaka-
mi, bagnem i łąkami. Grunt ma piaszczysty

i gliniasty. Tam rzeczka *Łyskowka* wpada do *Zelwy* i mnóstwo jest krynicy.

14. *Parafia niżyrzecka*: powierzchnia miejscami płaska, miejscami górzysta, pokryta lasami, krzakami, bagnem, pastwiskami i dobrymi łąkami. Grunt panujący jest piasek i glina, w najmniejszej części czarnoziem. Rzeczki *Saska*, *Dubowka*, *Zerdnianka* wpadają do *Zelwy*. Zawiera kilka krynicy.

G) POWIAT KOBRYNSKI.

1. *Parafia kobryńska*: powierzchnia po większej części płaska, gdzieniegdzie górzysta, pokryta lasami i błotami; grunt panujący jest lekki i żwirowaty. Rzeka spławna *Muchawiec* i pomniejsze: *Mucha*, *Horodecznianka*, *Szewenka*, *Szewnia*, *Polonna*, *Turossa*, *Troscianica*, *Kanina*, tam płyną.

2. *Parafia zbierohowska*: powierzchnia płaska, pokryta w części niedostępnymi bagnami i lasami; grunt ma piaszczysty, a rzeki *Muchawiec*, *Osipowka*, *Troscianica*.

3. *Parafia dywińska*: powierzchnia niska i bagnista, pokryta w części lasami; grunt ma lekki dosyć żyzny. Żadna rzeka przez nią nie płynie, przechodzi tylko kopany kanał publiczny, poczynający się od jeziora *Łuki*.

4. *Parafia horodecka*: powierzchnia płaska, pokryta lasami i bagnem; grunt ma

w większej części czarnoziemny i żyzny, w mniejszej piaszczysty. *Muchawiec* przez nią płynie.

5. *Parafia braszewicka*: powierzchnia płaska, lasy brzoźowe, olchowe i błota zajmują trzecią część rozciągłości; grunt ma w części czarnoziemny, w części piaszczysty. Przechodzi przez nią *Kanał brzeski* czyli *rzeczypospolitey*, poczynający się z rzeki *Piny* i wchodzący do *Muchawca* pod wsią *Worotynicze*.

6. *Parafia bezdzieńska*: powierzchnia płaska, pokryta w części pastwiskami, lasami i bagnami; grunt ma złożony z czarnoziemiu i marglu, a w trzeciej części rozciągłości z piasku i nieco gliny. Główniejsze rzeki przez nią płynące są: *Iasiołda*, *Ossowica*, *Liniyka*, *Dewianica*. Zawiera wiele jezior i błot niedostępnych.

7. *Parafia ianowska*: powierzchnia płaska, zawierająca wiele dolin a mało lasów; grunt po większej części jest piaszczysty, a z resztą miernej żyzności. Rzeka splawna *Pina*, *Iasiołda* i rzeczka błotnista *Czyrka* przepływa.

H) POWIAT PRUŻAŃSKI:

1. *Parafia prużańska*: powierzchnia płaska, mająca niewiele lasu sosnowego; grunt w powszechności jest czarnoziemem i marglem, w części żwirowaty i nieco pias-

czysty. *Muchawiec*, *Kamienica* i *Wieniec* są iéy rzeki.

2. *Parafia kiwatycka*: powierzchnia płaska, prawie zupełnie bezlesna: grunt jest więcey piaszczysty i żwirowaty, a mniej czarnoziemny i margłowy od poprzedzaiący. *Łona*, *Iasiolda* tam płynie.

3. *Parafia szereszewska*: powierzchnia płaska, po większey części pokryta bagnami i lasami znanemi pod nazwiskiem *Puszczy białowieskiej*. Grunt ma lekki złożony z marglu, żwiru, i nieco ziemi czarney. *Biała*, *Łona*, *Narewka*, *Pięszcza*, tam płyną.

4. *Parafia sielecka*: powierzchnia płaska, bezlesna: grunt panuiący jest czarnoziem, margiel i ziemia żwirowa. Rzeka iéy *Iasiolda*.

5. *Parafia berezka*: powierzchnia płaska, maiąca niewiele małych lasów; grunt jest złożony z marglu, czarnoziemiu i nieco piasku. *Iasiolda* także iéy rzeka.

6. *Parafia siehniewicka*: powierzchnia płaska, grunt jest czarnoziemny i margłowy, obfituje w pastwiska: lasów wielkich nie ma. *Iasiolda* tu płynie.

§. III. Układ wodny w gubernii grodzieńskiej.

Główniejsze rzeki spławne na wiciny i inne statki są następujące:

1. *Niemen*: poczyna się w gubernii miń-

skiey, kierunek iego nurtu przez powiaty: nowogrodzki, słonimski, lidzki i grodzieński, aż pod okolice miasta Grodna, jest ze wschodu na zachód; tam Niemen zmienia kierunek i bierze z południa na północ, a wymykając się przez powiat grodzieński, płynie przez gubernią wileńską, Prussy i wpada do morza bałtyckiego. Koryto iego najeżone w wielu miejscach skałami, w innych płytkie, czyni żeglugę, mianowicie w latach suchych, utrudzającą a nawet i niebezpieczną.

2. *Bug*: poczyna się w Galicyi, kierunek nurtu w gubernii grodzieńskiej przez powiat brzeski, jest z południa na północ: pod miastem *Nurem* w królestwie polskiem, bierze kierunek od wschodu na zachód i wpada do *Wisły*.

5. *Szczara*: poczyna się w gubernii mińskiej, przechodzi przez powiaty nowogrodzki, słonimski, lidzki i wpada do *Niemna*. Kierunek nurtu jest z południo-wschodu na północo-zachód. *Szczara* jest splawna na baty i wiciny; rzeki zaś *Issa*, *Izwa*, *Łochozwa*, o 30 wierst od uścia do *Szczary*, zdatne są do splawiania drzewa towarne.

4. *Muchawiec*: poczyna się w powiecie prużańskim, staje się splawnym w wysokości *Kobrynia*, przechodzi przez powiat brzeski i wpada do *Bugu* pod Brześciem litewskim. Koryto Muchawca w bliskości tego miasta jest rozkopane i sprostowane dla uła-

twienia żeglugi: także mała rzeczka *Radonówka* w powiecie brzeskim, wpadająca do Muchawca, jest rozkopana dla spławu drzewa. Kierunek nurtu *Muchawca* jest ze wschodu na zachód.

5. *Iasiolda*: poczyna się w powiecie prużańskim i wpada do *Prypeci* w gubernii mińskiej: byłaby spławną już w powiecie prużańskim i małe statki mogłyby iść stamtąd aż do *Odessy*, gdyby młyny na téj rzecze nie tamowały żeglugi.

Oprócz rzek wymienionych znajdują się pomniejsze, które mogłyby stać się spławnymi, a przez to handel wewnętrzny byłby znacznie ożywiony. I tak naprzykład rzeczka *Mereczanka* dotykająca się granic powiatu lidzkiego i wpadająca do *Niemna* pod Mereczem, po rozkopaniu w niektórych miejscach koryta i zniesieniu stawów i jazów, byłaby spławną na pomniejsze statki; które z Grodna i dalszych okolic mogłyby Niemnem iść z wodą aż do uścia *Mereczanki*, a stamtąd samą *Mereczanką* przeciw wodzie dochodziłyby aż do wsi *Iaszun*, o mil cztery od miasta Wilna odległej.

Trzy główne kanały znajdują się w gubernii grodzieńskiej:

1^{szy}. Poczyna się z rzeki *Piny* pod wsią *Wrotyniczami* wpada do *Muchawca*. Zowie się kanałem *brzeskim* lub *rzeczypospolitey*; albowiem kopany był kosztem *Rzeczypospolitey polskiej*, za Stanisława Augu-

sta, i kosztował 40,000 czer. złot. Łączy on handel morza czarnego z handlem Gdańska. Długości ma około mil dziesięciu.

2^{si}. Wychodzi z rzeki *Iasioldy* i wpada do *Szczary*. Zowie się kanałem *Ogińskiego*, gdyż kosztem hetmana Ogińskiego był wykopany. Długości ma mil siedm. Łączy handel morza czarnego z handlem Królewca.

5^{ci}. Poczyna się z jeziora *Turskiego* leżącego przy źródłach *Prypęci*, przechodzi przez jezioro *Mokrańskie*, dalej przez jezioro *Luki* i staw *Rudzki*, a stamtąd wpada do Muchawca. Zowie się kanałem *publicznym*. (1)

Stąd widzimy, że układ wodny w gubernii grodzieńskiej wcale jest dogodny, i że przy nakładach i skutecznój pracy, stałby się nieskończenie jeszcze korzystniejszym.

§. IV. *Ludność Gubernii Grodzieńskiej.*

W każdym kraju ludność stanowi jego prawdziwą siłę i rzeczywistą wartość. We względzie statystycznym wystawia ona za-

(1) P. Zelazowski Komornik powiatu wilkomirskiego w gubernii wileńskiej, od kilku lat wypracował i ukończył plan kanału, łączącego rzekę Wilią z Dzwina. Ile wykonanie tak zbawionego planu przyniosłoby korzyści dla całej gubernii wileńskiej, a szczególniej dla miasta Wilna, każdy łatwo pojąć może.

wsze trzy wyraźne i oddzielne stany, to jest: stan wzrostu, stan spoczynku i stan upadku. Nayogólniejszy podział ludności przyięty w nauce rządowéy jest na 1) klasę *czynną* czyli *pl. dną* i na 2) klasę *bierną* czyli *nieplodną*. W pierwszéy umieszczają rolników, rękodzielników i t. d.: do drugiéy odsyłają szczególniey szlachtę, duchowieństwo, uczonych i t. d. Podział ten zasadza się na prawdziw. względncy, to jest: gdy za iedyne bogactwo narodu uważamy same tylko plody ziemskie i rękodzielnicze. Lecz ponieważ nie zaprzeczona jest, że siły Państwa składają się z sił fizycznych i umysłowych, przeto niesłusznie byłoby nadawać nazwisko *klasy nieczynney* i *bierney* ludziom, którzy przez ćwiczenie i sprawowanie władz umysłowych, wyprowadzają prawdziwe bogactwa. Pod tém nazwaniem zajmujemy sprawowanie urzędów publicznych i plody uczone, i takich większa część za pomocą druku, staie się istotnym handlu przedmiotem.

Dla ułatwienia sposobu opisanja ludności, podzieliłiśmy ją w caley gubernii 1) na szlachtę, 2) na duchowieństwo, 3) na mieszczan, 4.) na żydów, 5.) na cyganow, 6.) na tatarów, 7.) na rolników poddanych, 8) na rolników skarbowych, 9) na rolników wolnych, 10.) na rolników kolonistów.

Oto jest obraz powszechny ludności, wyszczególniony przez powiaty.

Stan

POWIATY.	Szlachta.		Duchowieństwo.		M
	pleć męzka.	pleć żeńską.	pleć męzka.	pleć żeńską.	
GRODZIENSKI	2220	2159	151	79	7
BRZESKI . . .	986	965	144	85	8
SŁONIMSKI .	610	653	121	24	3
LIDZKI . . .	2810	2715	95	29	5
NOWOGRODZKI	2421	2520	142	52	1
WOLKOWYSKI	575	557	95	60	7
KOBRYNSKI .	1672	1450	195	140	6
PRUŻANSKI .	156	149	59	24	3
O G Ó Ł . .	11450	11126	1000	473	4

Stan ludności gubernii grodzieńskiéy.

POWIATY.	Szlachta.		Duchowienstwo.		Mieszczanie		Żydzi.		Cyganie.		Tatarzy.		Rolnicy poddani		Rolnicy skarbowi.		Rolnicy wolni.		Koloniści		OGÓŁ	
	pleć męzka.	pleć żeńska.	pleć męzka.	pleć żeńska.	pleć męzka.	pleć żeńska.	pleć męzka.	pleć żeńska.	pleć męzka.	pleć żeńska.	pleć męzka.	pleć żeńska.	pleć męzka.	pleć żeńska.	pleć męzka.	pleć żeńska.	pleć męzka.	pleć żeńska.	pleć męzka.	pleć żeńska.	pleć męzka.	pleć żeńska.
GRODZIENSKI	2220	2159	151	79	726	825	2649	2807	—	—	77	70	24513	23094	2162	2193	—	—	—	—	32298	31207
BRZESKI . . .	986	965	144	85	888	959	1982	1901	—	—	—	—	35846	35669	1509	1541	779	765	—	—	42134	41885
SŁONIMSKI . .	610	653	121	24	512	550	1191	1428	4	5	49	43	24950	24228	5956	3327	—	—	—	—	31193	30238
LIDZKI	2810	2715	95	29	578	549	1469	1511	20	22	30	30	17873	17779	5950	5861	68	60	7	5	28900	28559
NOWOGRODZKI	2421	2520	142	52	199	242	1643	1748	—	—	307	547	43605	48165	506	545	—	—	—	—	48823	53599
WOLKOWYSKI	575	557	95	60	705	771	787	878	—	—	21	27	15539	15240	3720	3321	78	165	—	—	21516	21519
KOBRYSKI . .	1672	1450	195	140	677	651	1421	1537	2	2	10	10	36558	36118	181	101	34	40	5	4	40755	40053
PRUŻANSKI . .	156	149	59	24	202	213	708	703	—	—	—	—	15986	15713	4768	4366	28	10	45	51	21952	21532
OGÓŁ	11450	11126	1000	473	4285	4760	11850	12516	26	29	494	527	214670	216006	22752	22055	987	1040	57	60	267571	268592

Ludność więc w gubernii grodzieńskiéy dochodzi w płci męzkiéy do 267,571, w płci żeńskiéy do 268,592, w ogóle do 536,163; a nadmiar płci żeńskiéy nad ogółem ludności jest 1021. Podług szóstego powszechnego popisu ludności w r. 1810, ogół klas podatkami bezpośrednio dotkniętych był 281,597 płci męzkiéy. Podług siódmego i ostatniego popisu jest 251,527 płci męzkiéy. A zatém upadek ludności płci męzkiéy w klasie czynnéy jest 49,884. Takowe pomniejszenie się ludności w gubernii grodzieńskiéy zaczyna się od roku 1803; wówczas ogół ludności płci obu dochodził do 591,060.

w r. 1810. do 586,856.

w r. 1816. do 536,163. a za-

tém w przeciągu lat siedmiu, toiest od r. 1803 do r. 1810 ludność zmniejszyła się na 4,224; od r. 1810 do r. 1816, toiest w przeciągu lat sześciu na 50,675, więc w przeciągu lat trzynastu od r. 1803 do r. 1816 na 54897. Trzeba uważać że w r. 1803, nadmiar ludności męzkiéy nad żeńską był 9,496 przeciwnie zaś w r. 1816 nadmiar płci żeńskiéy jest 1021.

Klasą najwięcey wyniszczoną są naprzód rolnicy, po nich mieszczanie. Klasa szlachty zostaje w stanie iednostaynego spoczynku, a klasa żydów w stanie ciągłego i silnego wzrostu. Lubo popisy nie pokazują znacznego nadmiaru ludności żydowskiéy, łatwo jest z tém wszystkiém dostrzedz przyczyny,

Ludność więc w gubernii grodzieńskiej dochodzi w płci męskiej do 267,571, w płci żeńskiej do 268,592, w ogóle do 536,163; a nadmiar płci żeńskiej nad ogółem ludności jest 1021. Według szóstego powszechnego popisu ludności w r. 1810, ogół klas podatkami bezpośrednio dotkniętych był 281,597 płci męskiej. Według siódmego i ostatniego popisu jest 251,527 płci męskiej. A zatem upadek ludności płci męskiej w klasie czynnej jest 49,884. Takowe pomniejszenie się ludności w gubernii grodzieńskiej zaczyna się od roku 1803; wówczas ogół ludności płci obu dochodził do 591,060.

w r. 1810. do 586,856.

w r. 1816. do 536,165. a zatem w przeciągu lat siedmiu, to jest od r. 1803 do r. 1810 ludność zmniejszyła się na 4,224; od r. 1810 do r. 1816, to jest w przeciągu lat sześciu na 50,675, więc w przeciągu lat trzynastu od r. 1803 do r. 1816 na 54897. Trzeba uważać że w r. 1803, nadmiar ludności męskiej nad żeńską był 9,496 przeciwnie zaś w r. 1816 nadmiar płci żeńskiej jest 1021.

Klasą najwięcej wyniszczoną są na przód rolnicy, po nich mieszczanie. Klasa szlachty zostaje w stanie iednostaynego spoczynku, a klasa żydów w stanie ciągłego i silnego wzrostu. Lubo popisy nie pokazują znacznego nadmiaru ludności żydowskiej, łatwo jest z tém wszystkiém dostrzedz przyczyny,

dla której ludność żydowska w popisach publicznych jeśli się nie pomniejszy, to przynajmniej zostanie w stopniu jednolitym; gdy w istocie rzecz ma się wcale przeciwnie.

Upadek ludności w gubernii grodzieńskiej, a mianowicie rolników, powinien być przypisany,

- 1) ostatnim wojnom a szczególnie r. 1812.
- 2) żydom, którzy są zagubą rolników, najużyteczniejszej ze wszystkich klas Państwa.

Zważmy teraz pomieszkania i stan budowy w gubernii grodzieńskiej, co stanowi drugą część uwagi o ludności.

§. V. Pomieszkania i stan budowy.

Gubernia grodzieńska oprócz ośmiu miejsc naczelnych ośmiu powiatów, liczy jeszcze 88 miasteczek:

a) W powiecie grodzieńskim 10 miasteczek, a te są: *Brzostowica wielka, Holyńska, Ieziory, Indura, Kamionka, Krynki, Lonna, Mosty, Skidel, Wola*;

b) W powiecie brzeskim 6 miasteczek, *Czarnawczyce, Mileyczyce, Kamieniec, Raśna, Wolczyn, Wysokie*;

c) W powiecie słonimskim 17 miasteczek, *Busiaż, Dereczyn, Derewna, Dworzec, Holyńska, Ieziernica, Kossów, Kozłowszczyzna czyli Podole, Molczadź, Ro-*

hotna, Różana, Stare Dziewiątkowicze, Więzowiec, Zbyteń, Zdzięciół, Zdzitów, Zyrowice;

d) W powiecie lidzkim 11 miasteczek, *Bielica, Eyszyszki, Nowydwór, Ostryna, Raduń, Różanka, Szczuczyn, Wasiliszki, Woronów, Zoludek, Żyrmuny;*

e) W powiecie nowogrodzkim 17 miasteczek: *Cyriń, Delatycze, Horodyszcze, Jeremicze, Korelicze, Kroszyn, Lubcz, Mir, Niehniewicze, Nowa Mysz, Połonka, Snów, Stara Mysz, Stwołowicze, Swiatycze, Turzec, Wsielub;*

f) W powiecie wołkowyskim 14 miasteczek: *Iałowka, Izabelin, Łysków, Miżyrzec, Mścibów, Nowydwór, Pieski, Podorosk, Porozów, Roś, Swisłocz, Szydłowicze, Wolpa, Zelwa;*

g) W powiecie kobryńskim 8 miasteczek: *Antopol, Bezdzież, Chomsk, Dorohiczyn, Dywin, Horodec, Janów, Motol;*

h) W powiecie prużańskim 5 miasteczek: *Bereza, Małecz, Siehniewicze, Sielec, Szereszew.*

Oto jest obraz ogólny budowy w gubernii grodzieńskiej.

POWIATY.	Mieysca naczelne powiatów.	Miasteczka.	Kościoly i Klasz-tory.	Wioski i okolice szlacheckie.	Dwory.	Karczmy powio-skach.	Chaty rolnicze.
Grodziński	1	10	59	1112	161	1108	12348
Brzeski	1	6	96	914	276	928	14255
Słonimski	1	17	72	980	216	1040	13644
Lidzki	1	11	75	819	357	824	13332
Nowogrodzki	1	17	92	1203	483	1210	15192
Wołkowyski	1	14	43	512	303	520	11142
Kobryński	1	8	90	1028	376	1010	16021
Prużański	1	5	32	420	96	440	8549
Ogół	8	88	559	7998	2271	7080	104483

Zastanówmy się przez chwilę nad stanem budowy i nad ludnością każdego zosobna miasta powiatowego.

a) Miasto *Grodno* (mieysce naczelne gubernii i powiatu tegoż nazwiska) leży nad Niemnem. Liczy domów 1,109, toiest: 122 murowanych, a 987 drewnianych. Z téy liczby należy

Domy murowane. Domy drewniane.

do skarbu	27.		6
do szlachty	29.		79
do duchowieństwa	5.		7
do mieszczan chrześcijańskich	52.		351
do żydów	32.		544

Znayduie się w Grodnie 13 kościołów rozmaitych wyznań chrześcijańskich i 2 szkoły żydowskie, z których jedna murowana; 35 ulice; 7 uliczek; 6 mostów, z których 2 murowane; 3 rynki czyli place publiczne. Ludność stała wynosi 2471 płci męskiej i 2620 płci żeńskiej, z tego 1597 męskiej i 1615 żeńskiej żydów; przeto ogół ludności płci obu iest 5091.

b) Miasto *Brześć litewski* (mieysce naczelné powiatu brzeskiego) leży przy uyciu Muchawca do Bugu. Liczy 465 domy, z których 17 murowanych; 14 Kościołów, z których 3 murowane i 2 szkoły żydowskie drewniane. Ludność wynosi 1789 płci męskiej i 1813 żeńskiej, z tego 1210 męskiej i 1153 żeńskiej żydów: ogół więc ludności płci obu iest 3602.

c) Miasto *Słonim* (mieysce naczelné powiatu słonimskiego) leży nad Szczarą. Zawiera 658 domów, z których 4 murowane; 6 kościołów murowanych i 2 szkoły żydowskie drewniane. Ludność wynosi 1076 płci męskiej i 1332 żeńskiej, z tego 640

mężkiéy i 700 żeńskiéy żydów: ogół więc ludności płci obu iest 2408.

d) Miasteczko *Lida* (mieysce naczelne powiatu lidzkiego) liczy 292 domy, z których 4 murowane; 3 kościoły murowane a 1 drewniany, 1 szkołę żydowską murowaną i 1 drewnianą. Są tam ieszcze wielkie rozwaliny starożytnego zamku wielkich xiążąt litewskich. Ludność wynosi 401 płci męzkiéy i 569 żeńskiéy, z tego 276 męzkiéy i 291 żeńskiéy żydów: przeto ogół ludności płci obu iest 770.

e) Miasto *Nowogródek* (mieysce naczelne powiatu nowogrodzkiego) zawiera 457 domów, z których 9 murowanych, 7 kościołów murowanych, 2 szkoły żydowskie, z których 1 murowana, 1 meczet tatarski drewniany. Ludność wynosi 758 płci męzkiéy i 755 żeńskiéy, z tego 559 męzkiéy i 567 żeńskiéy żydów, oraz 151 męzkiéy i 168 żeńskiéy tatarów. Ogół zatém ludności płci obu iest 1571.

f) Miasteczko *Wolkowysk* (mieysce naczelne powiatu wolkowyskiego) liczy 156 domów; z których 2 murowane, 1 kościół i 1 szkołę żydowską drewniane. Ludność wynosi 550 płci męzkiéy i 272 żeńskiéy, z których 107 męzkiéy i 109 żeńskiéy żydów: ogół więc ludności płci obu iest 602.

g) Miasteczko *Kobryń* (mieysce naczelne powiatu kobryńskiego) leży nad Muchawcem, zawiera 526 domów, z których 4 murowane

5 kościołów, z których 1 murowany i 3 szkoły żydowskie drewniane. Ludność wynosi 696 płci męskiej i 751 żeńskiej, z tego 415 męskiej i 484 żeńskiej żydów: ogół więc płci obu jest 1427.

h) Miasteczko *Prużanna* (miejsce naczelne powiatu prużańskiego) leży nad Muchawcem, liczy 245 domów, trzy kościoły i 2 szkoły żydowskie: wszystko drewniane. Ludność wynosi 411 płci męskiej i 413 żeńskiej, z czego 190 męskiej i 184 żeńskiej żydów: ogół przeto płci obu jest 824.

Z tego opisu widzimy, że budowa drewniana jest powszechna, że bardzo rzadko znaleźć można domy murowane po miastach i miasteczkach, a tém bardziej po wsiach; że wzięwszy wyraz średni na 1,000 budowy, za ledwie 5 murowanych wypadnie. Domy albo raczéj chałupy rolnicze są w ogólności drewniane i bez kominów; a włościanie tak nawykli do dymu, iż widziano przykłady, że tam gdzie panowie zaprowadzili kominy, oni je pozrzucali lub pozatykali, dla wypuszczania dawnym zwyczajem dymu przez drzwi i okienka.

Zdaie się rzeczą bydz dziwną, że Litwa którey nie zbywa ani na glinie, ani na wapie i kamieniach, przenosi budowę drewnianą nad murowaną. Pierwsza tém jest wygodna, że w okolicach lesnych materiały są już gotowe, że postawienie domów drewnianych mniej potrzebuie czasu i te

zaraz po zbudowaniu stają się mieszkalne. Iakowych korzyści budowa z kamieni lub cegły, choć trwalsza i bezpieczniejsza okazać nie może. Wreszcie starodawne do mieszkań drewnianych nawyknienie, które z oycy na syna przechodzi, wkorzenie mniemanie, a częstokroć najniesłuszniejsze, że budowy drewniane mniej daleko kosztują od murowanych: zrzędziły to, że cała prawie Litwa, która od kilku wieków ciągle się buduje, wystawia przecie widok ponuręj pustyni, gdzieniegdzie pokrytej nędznemi chałupami. Nie mało przyczyniły się do tego w dawniejszych czasach nieustanne wojny, pożogi i zamieszki wewnętrzne, których końca nieszczęśliwi mieszkańcy przewidzieć nie mogąc, nie mieli chęci i sposobności zaięcia się lepszą budową. Nadto życie wiejskie dawniejszcy szlachty i panów, których tylko krótki czas seymikowy i sądowniczy po miastach zatrzymywał; opanowanie przez żydowską ludność wszystkich miast i miasteczek, nie posłużyło wcale ku podniesieniu onych. Żyd wszędzie nieochędożny, wszędzie chciwy zysku w gotówce, nie dbał czyli mieszkał w domu porządnym, czyli gnuśniał w niekczemney chałupie. Takie są przyczyny złego stanu budowy mieyskiej i wieyskiej. Przeydźmy teraz do przemysłu narodowego.

§. VI. *O przemyśle narodowym w powszechności.*

Przemysł narodowy wzrasta lub upada w stosunku dobrego bytu, iakiego kraj używa. Podzielimy go a) na przemysł rolniczy, b) na przemysł rękodzielniczy i c) na przemysł handlowy.

Pierwszy jest zasada dwóch drugich, gdyż wydaie plody surowe, które przecho-
dzą potem przez rękodzieła, albo dla spo-
życia wewnątrz kraju, albo dla wywiezie-
nia ich za granicę drogą handlu. Wyobra-
żenie, iakie przywiązuemy do tego wyrazu
przemysł, zdaie się wymagać pewnego sto-
pnia oświecenia, które zwiększając potrzeby
wymyślne człowieka, wskazuje mu razem
sposoby ich zaspokoienia. Położenie topo-
graficzne kraju, iego granice morskie i duch
narodowy, są trzy główne przyczyny, które
oznaczaia i stanowią rodzaj przemysłu na-
rodowego. W gubernii grodzieńskiej, ia-
ko i w całej Litwie, gdzie żyźność roli,
mniéy więcéy znaczna, jest prawie powsze-
czna, przemysł rolniczy widocznie przewa-
ża nad dwiema drugimi. Zaczniemy więc
od rolnictwa.

§. VII. *O Rolnictwie.*

Polacy od nayodleglejszych czasów uwa-
żani byli za naród rolniczy; a iako Sycyliia

nosiła niegdyś nazwisko szpichlerza państwa rzymskiego, tak Polska spolem z Litwą, sprawiedliwie aż do naszych czasów nazywała się szpichlerzem Europy. Odkrycie Ameryki, ogromny wzrost iey osad, znanych pod nazwiskiem *Stanów Zjednoczonych*; przesadzenie do Europy ziemniaków; postępy rolnictwa we Francyi, Niemczech a szczególniéy w Anglii i wschodnich Indiach, zmnieyszyły powoli wywóz zboża krajowego. *Układ łądowy*, posunął rolników ku zupełnemu zniszczeniu. Dodamy do tego tak znaczne zmnieyszenie się ludności: wyniszczenie bydła przez wojnę r. 1812 i przez zarazę powszechną r. 1813 w gubernii grodzieńskiéy; a dziwić się ieszcze wypadnie nad niezmordowaną wytrwałością, z jaką rolnicy tameczni uprawiaią ziemię i usiłują gruntóm dawnieyszą żyzność przywrócić.

UKŁAD ROLNICZY I ROZCIĄGŁOŚĆ PÓL OROMYCH.

Układ rolniczy w Litwie co do swoich zasad zupełnie iest przeciwny układóm rolniczym krajów zaludnionych. W ostatnich nie zbywa na ludziach, lecz na gruncie; w Litwie zaś przeciwnie grunta są nader obszerne, a rąk bardzo mało. Przeto naypierwszą zasadą rolnictwa w gubernii grodzieńskiéy, iest uprawiać iak nayobszerniejsze grunta, przy niedostateczney ilości rąk i pognoiów.

Rozciągłość pol oromych przed wojną

r. 1812 wynosiła 518,120 $\frac{1}{2}$ dziesięcin, teraz zaś zawiera 417,670: a zatem 100,450 $\frac{1}{2}$ dziesięcin pola oromego poszło na odłogi. Niżej powiemy o podziale rolniczym pol uprawnych i o ich zmianowaniu.

O ŻYŻNOŚCI GRUNTU W GUBERNII GRODZIENSKIEY

Grunt co do swoiey żyzności podzielony byż może na pięć oddziałów:

1. Pola uprawne,
2. Łąki i pastwiska,
3. Lasy,
4. Odłogi,
5. Grunta nieplodne czyli nieużytki.

1. *Pola uprawne* mogą byż uszykowane w następnne poddziały:

a) *pola pszenne* należą do pierwszego stopnia żyzności; są zazwyczaj 1^{od.} z ziemi ilowatey, gliniastéy, koloru czerwonego lub sinawego; 2re. z czarnoziemiu, który się tworzy z rozkładu iestestw organicznych a mianowicie z roślin. Ten rodzaj ziemi i rzadki i szacowny dla rolników, nie potrzebuie prawie żadnego pognoiu. 3^{cie.} z mieszaniny dwóchrodzaiów poprzedzających w rozmaitych stosunkach.

b) *Pola żytnie* należą do drugiego stopnia żyzności: grunta takowe są lekkie, mają zazwyczaj mniej więcej piasku przy mieszanego do gliny lub inney ziemi żyznéy, nie rodzą ani jęczmienia, ani owsa, ani grochu, ieśli dobrze nie będą ugnioione.

e) *poła gryczane* mają naymniey żyźności a naywięcey kamieni, krzemieni, żwiru i piasku. Ten rodzaj ziemi zaledwo żyto wydaie.

2. *Łąki i pastwiska* bardzo są ważne w rolnictwie; gdyż im więcej kto może utrzymywać bydła, tym więcej ma szkodkōw uprawiania i ugnaiania roli. W gubernii całey nie ma łąk sztucznych, tylko u kilku właścicieli, którzy dla doświadczeń gospodarskich zasiewaią ugory trawami i ogrodōwiną: wszystkie są przyrodzone, wyiąwszy same błota, iakie przez wykopanie rowów czyli osuszenie zamieniły się w łąki lub pastwiska.

Łąki położone są w ogólności nad jeziorami, rzekami, strumykaini i w miejscach niskich lub wklęsłych: słowem wszystko to, co nie może bydź przerobione na pole orome, stae się łąką lub pastwiskiem. Siano, które łąki wydaia, dzieli się na trzy rodzaje. Pierwsze i najlepsze rośnie na łąkach mających prawie taką samę wyniosłość co i pola orome, i zowie się sianem *moroźnem*. Drugie rośnie na łąkach błotnistych; dźbła onego są dłuższe, grubsze i twardsze od pierwszego. Trzecie i ostatnie rośnie na błotach i bagnach, składa się z grubego zieliska, trzciny i t. d. tak, że do tego siana trzeba koni przyzwyczaiać. Użytecznieysze iest na pognoy, niż na karm bydła.

3. *Lasy* pod względem budowy i opalu

naypotrzebnieysze są rolnikóm. Służą one także za niezawodną wskazówkę przyrodzenia ziemi; np. dęby rosną tylko na gruncie żyznym i dosyć wilgotnym; brzozy lubią grunt lekki, lecz dosyć żyzny; sosny znajdują się na piaskach; jodły na ziemi piaszczystey i wilgotnéy. Leszczyna, olcha, wierzby i t. d. rosną w miejscach niskich i błotnistych. Mieszanina zaś rozmaitych drzew w lesie, każe sądzić o przymiotach ziemi, na której rosną.

Każdey wiosny w okolicach lesnych, rolnicy wycinaią część lasu i palą go na miejscu. Przez takowe działanie, nazwane *pasieką*, grunt staie się ugnoiiony popiołami drzewa spalonego, zawierającemi w składzie chemicznym naywięcey potażu z innemi ziemiami i solami alkalicznemi. Pasieki oprócz tego, że mogą bydź przyczyną spalenia się całego lasu, użyzniają tylko grunt na pierwsze trzy lata: a potem trzeba go ugnaiać, albo porzucić i nową część lasu wypalać.

Lasy i puszcze są także użyteczne, jako dobre pastwiska w czasie piękney pory roku i jako miejsce pobytu wszelakiéy zwierzyny i dzikiego zwierza.

4. *Odtogi*, są albo te, które nigdy nie były uprawiane, albo ziemie orome, które dla braku sposobności wyrabiania, zostały opuszczone. Po wojnie r. 1812, liczba tych ostatnich w gubernii grodzieńskiej znacznie się powiększyła i codziennie powiększa, tam

wszędzie, gdzie drogi wojskowe były wyznaczone i uczęszczane. Jednakże dają się widzieć po różnych miejscach odłogi od lat dwudziestu, trzydziestu, pięciudziesiąt i stu. Taki upadek miejscowy rolnictwa przypisać należy wojnom i zniszczeniom, na które Litwa od tyłu wieków wystawiona była; w części zaś pasiekom, na których rolnik usiewając przez trzy lata ziemię wypaloną, porzucali ją potem nie mając środków ugnania.

5. *Grunta nieplodne* czyli *nieużytki*: nazywamy bagna niedostępne, nie dające się zamienić w łąki i pastwiska, oraz zasy, które nie są zgoła użyteczne dla rolników.

Widzieliśmy w §. 2. opisaną powierzchnię, wszelkie szczegóły w każdej parafii we względzie gospodarczym i rządowym: pozostało tylko, uczynić ogólne we względzie rolniczym uwagi nad całością gubernii.

Pola uprawne w gubernii grodzieńskiej, najpospolitsze i najrozciąglejsze są pola żytnie: prawie cały powiat wolkowyski, większa część grodzieńskiego, słonimskiego, brzeskiego, jest niemi pokryta. Pola gryczane trzymają łąk szrodek; powiat lidzki obfituje w one szczególnie. Pola pszenne są w bardzo małej ilości. Widzimy je w powiecie grodzieńskim ponad brzegami Swistoczy; w powiecie kobryńskim pod Kobryniem; w powiecie prużańskim koło Wiżek i Tewelów; w powiecie nowogro-

dzkim koło Sienny, Iszkoldzia, Stwołowicz, Korelicz, Szczors; w powiecie wołkowyskim koło Krzemienicy i Zelwy.

Powiaty: brzeski, kobryński, słonimski graniczące z *Polesiem* krainą płaską, rozciągającą się od Brześcia do Mozyrza, złożoną z błot i bagna, pokrytą lasami, pozbawioną kamieni, stanowiącą teraz część gubernii mińskiej i wołyńskiej, te, mówię, powiaty obfitują w *łaki* błotniste i *pastwiska*. Powiat grodzieński chociaż ma *łak* najmniejszy, są one jednak najlepsze: siano które wydaia, jest wyborne, szczególniej z *łak* rozciągających się od Judury do Brzostowicy wielkiej i położonych w parafiach iezierskiej i kamieńskiej. Następnie potem powiat wołkowyski, nowogrodzki i lidzki. Powiat prużański przy ogromnych lasach obfituje w *łaki*, a mianowicie w *pastwiska*.

Powiat grodzieński najwięcej z *lasów* jest оголоzony; w większej części swojej rozciągłości do opału i pieczywa chleba używa słomy: część zaś powiatu lidzkiego, wołkowyskiego i część brzeskiego, krzaków ialowcowych i chwastów. Powiaty słonimski, nowogrodzki, kobryński mają dosyć *lasów*; cośmy widzieli w opisanu powierzchni. W powiecie prużańskim znajduje się sławna *puszcza białowiezka*, napelniona dzikim zwierzem: jest schronieniem jedynym *zubrów* czyli *turów* albo pierwiastkowych *wołów* dzikich. Rząd dokłada wszelkiego

starania, ażeby ten gatunek zachować od zupełnego zatracenia: zabicie albowiem zuba jest zbrodnią ściągającą na siebie karę mężoboystwa. Bez tego środka surowości zuby, których liczba ledwo 500 sztuk wynosi, byłyby dotąd wygubione.

W całej gubernii znajdują się *odłogi*, iakie przy większej ludności i znaczniejszej ilości bydła, a mianowicie wołów, zyskownie bydź mogłyby uprawiane. Ilość pol uprawnych, opuszczonych od wojny r. 1812, zwiększa się corocznie, szczególnie w powiatach: grodzieńskim, słonimskim, lidzkim i brzeskim. Pomorek bydła odnawiający się prawie każdego roku, całkowicie trzody i stada niszczący, jest jedną z najważniejszych przyczyn upadku rolnictwa w gubernii grodzieńskiej.

Grunta nieplodne czyli *nieużytki* są dosyć rozległe w powiecie kobryńskim, słonimskim i brzeskim, którym na bagnach nie zbywa; w powiecie grodzieńskim ponad brzegami Niemna, w powiecie lidzkim około Lidy, Żyrmun i t. d. oraz w innych powiatach, daie się widzieć mnóstwo zaspów piaskowych.

Wnosimy z tego wszystkiego, że gubernia grodzieńska w powszechności obdarzona jest od przyrodzenia środkującą żywnością między gubernią mińską a wołyńską; że skuteczne ze strony rządu wspomozienie, któreby wspierało rolnictwo, wolność handlu

i polepszenie losu włóścian postawiłoby niechybnie gubernią grodzieńską na stopniu krajów bogatych i dobrze uprawianych.

PODZIAŁ ROLNICZY POL OROMYCH.

Podział rolniczy pól oromych, naypospoliczszy w całej gubernii, iest na trzy zmiany: pierwsza z iesieni zasiewa się żytem lub pszenicą iezeli grunt iest po temu; druga na wiosnę iarzyną, iako to: ięczmieniem, owsem, grochem, iarką, pszenicą letnią i t. d. trzecia zostaje ugorem. Tak więc każdego roku dwie zmiany są zasiane a trzecia próżnuie. Następnie podział na dwie zmiany, który w całym powiecie kobryńskim, wyiawszy parafie ianowską, braszewicką i bezdzieską w znaczniejszemy części powiatu nowogrodzkiego i brzeskiego iest w używaniu. Podział na cztery zmiany bardzo rzadko i mało używa się w całej gubernii.

Trudno byłoby naznaczyć prawdziwą przyczynę takiemy różnitości uprawy w miejscach obok siebie leżących, a które tēm samym nie stanowią wielkiemy różnicy w klimacie, ludności i możności wyrabiania gruntu. Trzeba ją raczemy przypisać nawyknienu, które raz upoważnione czasem i ciągłym używaniem choćby i nayszkodliwsze było, ślepo iest dopelniane i otrzymuje pierwszeństwo nad wszelkiemi innemi zwyczajami. Wielu gospodarzy twierdzi, że ugory nieodbicie są potrzebne dla żyzności gruntu i

dla nadania mu przez spoczynek potrzebnej dzielności. Mniemanie takowe zaprzeczone jest dzisiay sposobem uprawy krajów ludnych, gdzie wszystkie zmiany ciągle są zasiewane. Potrzeba zaś ugorów w Litwie pochodzi 1^{od.} z klimatu, który naywięcący sześć miesięcy zostawia rolnikowi czasu na całkowite pola wyrobienie, usianie i zebranie zboża: 2re. z małej ludności niewystarczającej na uprawę jednoczasową zmian wszystkich: 3^{cie.} z niedostatku środków ugnaiania roli, dla małej ilości bydła w stosunku do rozciągłości gruntu. Te są główne przyczyny nieodbitéy potrzeby ugorów w Litwie, bez których zapewne nie miałyby miejsca.

O SPOSOBIE WYRABIANIA PÓL OROMYCH.

Narzędzia służące do uprawy roli w gubernii grodzieńskiej są *socha* i *brona*. Włościanie sami sobie je robią: niepodobieństwo wymyślić nic prostszego i tańszego. Socha oprócz narogów zupełnie jest drewniana, brona zaś całkowicie z drzewa. Wozy chłopskie służące do wywożenia pognoiów, do zwożenia z pola zboża, nie mają ani jednego ćwieka żelaznego, wszystko jest drewniane i przez nich samych zrobione. Kosę i sierp tylko rolnicy muszą kupować. Konie włościańskie prawie nigdy nie bywają kute. Do sochy zaprzęgają się dwa woły, do brony koń jeden, na nią kładzie się pewna ilość kamieni stosownie do twardości gruntu. Pierwszą kie-

ruie męczyzna, drugą prowadzi chłopiec lub niewiasta. Na roli dobrze wyrobioney socha potrzykroć grunt orze, są iednakże mieysca, gdzie na dwóch razach przestaią. Tak zaorane pole, iest bronowane, zasiane i znowu zabronowane. Niewiasty oprócz sochy i kosy dzielą wspólnie wszystkie inne prace rolnicze z męczyznami: nadto zajmują się utrzymaniem gospodarstwa domowego, ogrodami warzywnemi, przędzą i tkaniem lnu i wełny, co dostarcza rolnikom płótna na bieliznę i samodziału czyli grubego sukna na odzież. Trzeba uważać, że pola dworne są prawie zawsze lepiéy wyrobione od wioskowych: to pochodzi nayeściej z niedbalstwa chłopów a czasami z pańszczyzny zanadto wymaganey. Uprawa roli ogółowa czyli szarwarkiem nie ma mieysca w gubernii grodzieńskiéy, czego przykłady niedawno ieszcze widziano w gubernii wileńskiéy. Lecz co gorsza, po więkšej części ilość dni pańszczyzny nie iest stale oznaczona i włościanin musi iéy odbywać tyle, ile właściciel zechce. Poletki włościańskie znajdują się zawsze blisko wiosek; a trafia się niekiedy że pola dworne w znaczney bywaią odległości od wiosek, przez co włościanin na pańszczyznę idący na czasie drogi wiele utracą.

Wychów bydła nie okazuje nic szczególniejszego; przez wiosnę, lato i część iesienią pasie się na pastwiskach a późniéy na łąkach skoszonych i rżysku. W zimie karmio-

ne jest mieszaniną słomy i siana, czyli trzęsianką. Bydło dworne oprócz trzęsianki dostaje z browarów brahy i słodzin. Oto jest liczba bydła wszelkiego w gubernii grodzieńskiej,

	przed r. 1812.	po r. 1812.
Wołów . . .	156,956.	82,659.
Krów . . .	277,107.	148,069.
Koni . . .	60,586.	23,377.
Stad . . .	7,798.	4,555.
Owiec . . .	419,871.	254,230.
Wieprzów	156,604.	84,187.

Nie wchodzi w ten rachunek kozy, z których każdy żyd choćby i najuboższy po karczmach wioskowych i miasteczkach kilka trzyma dla nabiału.

Z niniejszego stanu bydła każdy łatwo obaczy, jak małe są środki uprawy i wygnoczenia roli w gubernii grodzieńskiej, oraz że na iednę chatę rolniczą, których liczymy w ogóle 104,483 po iednym wole nie wypadnie. To zmusza rolników do zaprzęganja krów w sochy, przez co tracą z nabiału. Niedostatek koni sprawiaie, że włościanie używają wołów nie tylko do roli, ale i do innych robót, które w lepszych czasach końmi zwykły się odbywać.

O WIELKIEY I MAŁEY UPRAWIE.

Wszystkie majątki właścicieli bogatych mogą być uważane za *wielkie uprawy*; liczba ich w gubernii grodzieńskiej przechodzi inne. *Mała uprawa* znayduje się u

małych właścicieli, iakiemi tylko jest szlachta okoliczna nayliczniejsza w powiatach lidzkim, grodzieńskim i nowogrodzkim. Tam widzieć można familiami siedzącą szlachtę na kilkudziesiąt sążniach ziemi, pyszniącą się ze swych przywilejów urodzenia i drobney posiadłości; lecz w niczém nie różniącą się od włościan, ani przez stan dobrego bytu, ani przez oświecenie. Pomiedzy wielkimi a małemi posiadłościami znajduią się *średnie*. Do pierwszych należą majątki panów, uprawiane przez znaczną liczbę włościan; do drugich grunta szlachty okoliczney, która ie sama nakształt włościan wyrabia; do trzecich majątki szlachty i duchowieństwa, gdzie mnieysza liczba włościan rolę wyrabia. Uprawy włościańskie nie mogą iść w żaden rachunek, gdyż *przychód czysty*, potracony z *przychodu całkowitego*, iest wcale mały, i ten zaraz przechodzi do żyda. Rzadko właściciel nie widzi siebie zmuszonym żywić chłopów swoich, od wiosny, a czasami i od zimy, do nowego żniwa.

O WYRAZIE ŚRZEDNIM STOSUNKOWYM
ŻYZNOŚCI ROLI.

Trudno iest oznaczyć średnią żyzność roli z liczby ziarn całorocznego zbioru, tém bardziey, że badania tego rodzaju posunięte do wysokiego stopnia doskonałości we Francyi, Anglii, i w Prusiech, są prawie zupełnie nieznanę w Litwie. Nadto układ rol-

niczy kraiów ludnych, chociaż daleko zawiakłszy w swoich szrodkach od litewskiego, okazuje wszelako wypadki ostateczne, mające mniej znaczący z tego względu rozmaitości, niż w gubernii grodzieńskiej. W Anglii *np.* mało się troszczą o niepłodność gruntu, gdyż nie zbywa tam na szrodkach nagrodzenia sztuką tego, czego przyrodzenie odmówiło. W Litwie zaś przeciwnie niewdzięczna rola zostaje odłogiem; a jeśli konieczna potrzeba, dla braku lepszej, zmusza do uprawy oney, mała ludność, brak bydła, nie zdoła przerobić ją na pole żyzne. Stąd wypada, że w krajach ludnych wyrazy średnie stosunkowe rozmaitych krain, nie wielce się różnią między sobą. Lecz w Litwie każdy powiat, każda parafia, a nawet iey części, okażą inne wypadki. Idąc atoli za powszechném prawidłem, którego się trzymają w gubernii grodzieńskiej przy kupowaniu lub wypuszczaniu w dzierżawę majątków, podczas okazywania dochodów liczą zazwyczaj na oziminę, to jest: na żyto i pszenicę, dwa, trzy, aż do pięciu ziaren: na iarzyne drugie tyle, łącząc do tego siano, które czasami bywa liczone osobno. Wszystkie te szczegóły zależą od dobroci gruntu, ilości siana, położenia majątku i t. d. Z tego wypada, że za wyraz średni stosunkowy żyzności roli w gubernii grodzieńskiej, położyć można cztery ziarna, bez znaczney omyłki w rachunku.

O CAŁOROCZNYM URODZAJU ROLNICZYM I O
STOSUNKU MIĘDZY ROZMAITEMI UPRAWAMI.

Całoroczny urodzaj rolniczy powinien być liczony wedle lat zbiorów średnich czyli zwyczajnych. Możemy uważać za taki, zbior r. 1815 w gubernii grodzieńskiej. Podług wiadomości powziętych drogą urzędową, urodzaj całoroczny składał się

ze 5,066,908 czetwerti.

Odrzącając na usiewy 816,463 czetwerti.

Będziemy mieli przy-
chodu surowego . . . 2,250,645 czetwerti.

Na spożycie wewnątrz
kraju 1,520,860 czetwerti.

Będziemy mieli przy-
chodu czystego 729,785 czetwerti.

Urodzaj powszechny złożony był z gatunków zboża następujących:

żyta	1,563,056	} czetwerti.
owsa	641,840	
ięczmienia	403,909	
gryki	196,598	
pszenicy	187,169	
grochu	38,752	
lnu	11,959	
bobu	8,985	
konopi	7,598	
soczewicy	5,000	
prosa	2,000	}
maku	150	

Według tych szczegółów łatwo jest wi-

dzieć stosunek, w jakim znajdują się rozmaite uprawy. Ogrodowina czyli kapusta, ziemniaki, marchew, buraki i t. d. nie należą do tego rachunku, chociaż ważne zajmują miejsce w wyżywieniu włościan; lecz zasiewane są tylko na ogrodach a nie na polach oromych, wyjąwszy kilku właścicieli, którzy dla doświadczeń gospodarskich zasiewają na ugorach brukiew, kartofle, kapustę i t. d.

Siano tak ważne dla rolników, nie może być dokładnie wyliczone co do swojej ilości, z następujących przyczyn: 1^{od.} Mniej więcej obfity zbiór siana zależy zupełnie od pory roku, która, gdy jest piękna, pozwala dwakroć łąki kosić, gdy jest dżdżystą nie podobna i raz siana zebrać. 2re. Liczyć siano na objętość, to jest na wozy, nie uchodzi, gdyż ich wielkość w każdym miejscu jest inna: liczyć przez ciężar *np.* na kamienie, nie zgadza się z dokładnością, gdyż każdy rodzaj siana ma inną ciężkość gatunkową.

W gubernii grodzieńskiej liczą zazwyczaj jedno złe żniwo na dobrych pięciu żytnich, na dwóch pszennych, na czterech owsianych, na trzech ięczmiennych, na czterech grochowych i t. d. Widzimy, że rachunek takowy nieskończenie odmieniał się, jest przybliżeniem się tylko do prawdy. Toż samo można powiedzieć o czasie, w którym poczynają się i kończą prace rolnicze na gruncie. Niekiedy w końcu miesiąca Marca

socha przerzyna pola; niekiedy opóźniona zima wstrzymuje rolnika do połowy kwietnia. W gubernii grodzieńskiéy kładziemy *naywiększość* trwania prac rolniczych sześć miesięcy i pół, *naymnieyszość* pięć miesięcy. Lecz pewna rzecz, że całe roślinowanie w gubernii grodzieńskiéy poprzedza dwiema lub trzema tygodniami *roślinowanie* wileńskiéy. Oto są niektóre drzewa i rośliny rosnące w gubernii grodzieńskiéy a nie znajdujące się w wileńskiéy:

	<i>Drzewa.</i>	Verbena officinalis L.
Fagus silvatica L.		Bupleurum rotundifolium
Taxus baccata L.		Verbascum Lichnites
Cornus mascula L.		Valeriana locusta L.
	<i>Rośliny.</i>	Asperula odorata L.
Gratiola officinalis L.		— — tinctoria L.
Sanguisorba officinalis		Plantago Psyllium
Lithospermum officinale		Tetereum Scordium
Borago officinalis		Limosella aquatica,
Laserpitium pruthenicum		Iberis nudicaulis
Phyteuma orbiculare		Hyoseris minima
Eryngium planum		Valentia cruciata
— — amethystinum		Asplenium Trychomanes
Peplis portula		— — Ruta-muraria
Reseda luteola		Bellis perennis
Clematis Flamula		Acrostichum septentrionale.

O STANIE ROLNIKÓW WŁOŚCIAN.

Niewątpliwa rzecz, iż stan rolnika litewskiego wielce jest oplakany, ze względu na byt jego moralny i fizyczny. Ze wszystkich gubernii rossyjskich, tak przez swą nędzę, jako przyglumienie umysłu, *naywięcej* zbliża się do rolnika fińskiego, czyli czuchońskiego w gubernii rewelskiéy i części ryzkiéy. Co do czynności i przemysłu nie może iść

żadną miarą w porównanie z włościaninem rossyjskim.

Jedną z przyczyn najgłówniejszych i najszybciej tego stanu chłopów litewskiego, godnego politowania, są żydzi. Prawda rzeczona jest tak widoczna i tyle razy już dowiedziona przez innych, iż nie potrzebuje być tu roztrząsaną. Drugą przyczyną nie mniej ważną jest ta, że pańszczyzna, czynsze i powinności nie są po większej części oznaczone: ilość onych i rodzaj zawisły zazwyczaj od uczciwości, rozsądku i sumnienia właściciela, rękami wcale niepewnej i odmieniającej się wedle okoliczności, potrzeby i miejsca. Znosząc te dwie główne przyczyny, uyrzeliibyśmy inne, które z nich pochodzą, niknące rychło same z siebie. Trzeba złe niszczyć w jego zarodku, gdyż wszelki inny środek, byłby tylko chwilowym ulagodzeniem.

Najzubożniejszy stan jest tych włościan, którzy należą do wielkich posiadłości, a najnieczerniejszy należących do małych majątków. Rolnicy wolni i skarbowi byliby najmniej ucisnieni, gdyby pomniejsi urzędnicy, nie mieszcali się tak bardzo w ich sprawy i gospodarstwo. Taka jest wada wszelkich ustaw ludzkich, że te nawet, które powinnyby czuwać nad dobrem i ulepszać stan człowieka, stają się pierwszymi jego cierpieniem i nędzy sprężynami. Zaślubienia zmuszone i losowe, i jakie jeszcze zda-

rzaią się w dalszych guberniach, nie mają przecię mięysca w grodzieńskiéy. Lecz co nieskończenie sprzeciwia się prawu przyrodzonemu, iest to, że właściciel robi często kroc trudności, albo prosto zabrania dziewczynie chcącey iść za mąż za chłopca ze wsi innego właściciela. Występek takowy obrażoney ludzkości, nie zwraca na siebie dosyć uwagi rządowéy.

Oto iest rys krótki stanu rolnictwa w gubernii grodzieńskiéy; zastanówmy się teraz nad iéy rękodzielami.

§. VIII. Rękodziela.

Widzieliśmy w §. 4. o ludności, że klasa rolników nayliczniejsza iest w gubernii grodzieńskiéy; gdyż na 556165 ogółu, 477510 znajduje się włościan: nadto większa część szlachty okolicznój około 10000 mężczyzn i niewiast, osobiście oddana iest rolnictwu. Dla téy przyczyny rozpoczniemy wykład niniejszy od przemysłu rolniczego.

PRZEMYSŁ ROLNICZY WŁOŚCIAN.

Rolnik gubernii grodzieńskiéy, iakośmy wyżéy widzieli, sprzęty rolnicze, sochę, wozy i t. p. sam sobie wyrabia: głównymi narzędziami do sporządzenia tego są: siekiera i nóż duży. Płótno i grube sukno (zwane *samođziałem*), w które się odziewa, są domowey roboty i prawie w każdéy chacie

chłopskiej można znaleźć ieden lub dwa warsztaty tkackie (zwane w Litwie *krośnami*) za pomocą których dla całego siemiestwa czyli rodziny niewiasty dostarczają płótna i samodziału: pierwsze grube lecz trwałe robi się ze lnu w domu przedzonego, drugie z welny czarnych owiec, mieszaney z białą, także w domu przedzonéy. Kolor samodziału jest powszechnie ciemny w gubernii grodzieńskiej, wyiawszy pogranicze powiatu lidzkiego z powiatem wileńskim i trockim, gdzie, iak w całej gubernii wileńskiej, samodział jest biały i szarawy. Obuwieciem codzienném chłopów są łapcie z kory lipowéy, a w niedostatku téy z łozowey uplecione, lub chodaki ze skóry surowey. Bótów mężczyzni a trzewików niewiasty używają tylko w dni świąteczne do kościoła. We wszystkich chatach znajdują się nadto młyny ręczne czyli *żarna*, dostarczające grubéy mąki na pieczywo chleba. Same tylko garnki nie są robione przez każdego z włościan, ale kupują one na targach najbliższego miasteczka.

PRZEMYSŁ ROLNICZY WŁAŚCICIELI.

Gorzelnie i browary są nacyelnieyszym przedmiotem przemysłu właścicieli ziemskich gdyż na tym rodzaju wewnętrznego handlu oparta jest część dochodów stałych. W gubernii grodzieńskiej liczą 7080 karczem wiejskich i 1256 browarów i gorzelní stałych,

które do właścicieli ziemskich należą: można położyć drugie tyle szynków po miastach i miasteczkach, oraz drugie tyle gorzelnii przenośnych żydowskich, gdzie za pomocą kotła i alembika, żydzi po wsiach i miasteczkach wódkę pędzą.

Sztuka pędzenia wódek podniesiona jest w tym kraju do wysokiego stopnia; gorzelnie parowe zaczynają być wprowadzane. Toż samo można powiedzieć o dobroci rozmaitego piwa. Piwo szczorsowskie w powiecie nowogrodzkim, przybliżające się nie skończenie do piwa angielskiego; piwo adamkowskie w powiecie brzeskim i porter lachnowski w powiecie grodzieńskim, zasługują dla swęj dobroci na uwagę. Miód jest także gałęzią tego przemysłu, lecz po większey części żydzi go robią.

Byłoby rzeczą wielce ważną i ciekawą wiedzieć dokładnie, iaka jest ilość tych trunków corocznie wyrabiana w gubernii grodzieńskiej. Miasto Grodno w ciągu r. 1814 mając do 6,000 ludności, licząc w to i wojskowych, spożyło:

wódki	105535	garncy
piwa	26780	—
miodu	4905	—

kładąc ówczesną ludność gubernii z wojskowymi 60000, spożycie roczne byłoby:

wódki	10553500	—
piwa	2678000	—
miodu	490500	garncy.

Po gorzelniach i browarach, rozmaite młyny są wiele znaczącym przedmiotem dla gospodarzy. W gubernii grodzieńskiéj liczą 466 młynów wodnych, 149 młynów wietrznych, 109 młynów konnych, 13 młynów do piłowania tarcie czyli tartaków, 6 młynów do bicia miedzi czyli hamerni, 4 młyny do bicia żelaza, 51 młynów do walenia sukna, czyli waluszów. Ogół więc młynów rozmaitego rodzaju w gubernii grodzieńskiéj dochodzi do 798.

O RĘKODZIELACH WŁAŚCIWYCH.

Wprzód nim przystąpimy do rękodziel znajdujących się już w gubernii grodzieńskiéj, trzeba uważać, że w kraiu rolniczym gdzie nawet dwa razy większa od terażniejszéj ludność nie wystarczyłaby ieszcze na uprawę ziemi ku temu sposobnéj, byłoby rzeczą wielce szkodliwą odrywać ręce od rolnictwa, które jest zasadą bogactwa narodowego, dla użycia ich do zakładania rękodziel. Jedyną klassą, iakiéyby rząd mógł korzystnie zażyć do tego przedmiotu, są żydzi, wynoszący w ludności najmniej 24366. Gdyby żydom odjęto arendy karczem, musieliby chcą niechcąc podeymować rękodziela, lub pracować w ustanowionych. Rząd bez dalszych środków surowości, zachęcając nagrodami, zdolalby tę klasę gnuśną w pożyteczną dla kraiu przemienić. Mieszczanie chrześcijańscy w liczbie 4285

plci męzkiéy, zajmują się handlem lub rozmaitemi rzemiosłami. Tatarzy w liczbie 494 męczyzn, oddani są po większém części garbarstwu, a w części rolnictwu.

REKODZIELA SUKIENNE.

1. Pomiedzy rękodzielniami sukiennymi w gubernii grodzieńskicy, rękodzielnia *chomska*, położona w powiecie kobryńskim, należąca do rzeczywistego radcy stanu i kawalera *Pusłowskiego*, pierwsze trzyma miejsce. Wydaie ona sukna wyborne, które przedawane zazwyczaj bywaią w Wilnie, Rydze i St. Petersburgu. Zawiera 18 warsztatów, przy których 286 osób plci oboiey pracuie. Rękodzielnia w przeciągu r. 1815 wydała 971 postawów sukna rozmaitego gatunku i koloru, czyli 23304 arszynów.

2. Rękodzielnia sukienna w Różanie w powiecie słonimskim należy do X. *Sapiehy*. Znajduje się tam 12 warsztatów, 200 osób plci oboiey pracuie. Rękodzielnia w ciągu r. 1815 wydała 874 postawów sukna rozmaitego, czyli 12200 arszynów.

3. Rękodzielnia sukienna i baiowa blisko Alby, w powiecie słonimskim, utrzymywana przez żyda *Kaufmana*, liczy 12 warsztatów, przy których 111 męczyzn i niewiast pracuie. Rękodzielnia wydała w ciągu r. 1815 sukna i bai postawów 390 czyli 8,500 arszynów.

4-5 Dwie rękodzielnie sukienne w Grodnie utrzymywane przez *Heizlera*, składają się ze 3 warsztatów i 54 ludzi przy nich pracujących: wydały w ciągu r. 1815 postawów sukna 86 czyli 2150 arszynów.

6. Rękodzielnia baiowa w Wołkowysku żyda *Pinesa*, zawiera 2 warsztaty i 50 robotników: wydała w ciągu r. 1815 postawów 80 bai czyli 5000 arszynów.

7. Rękodzielnia baiowa w Wołkowysku żyda *Feinzilbera*, ma 2 warsztaty i 63 ludzi pracujących: wydała w ciągu r. 1815 postawów bai 80 czyli 5000 arszynów.

8. Rękodzielnia baiowa w Izabelinie w powiecie wołkowyskim żyda *Lewina*, złożona z 1 warsztatu i 12 robotników, wydała w ciągu r. 1815 postawów bai 80 czyli 4000 arszynów.

9. Rękodzielnia baiowa w Pieskach w powiecie wołkowyskim, żyda *Rubina Chaimowicza* zawiera 2 warsztaty i 12 robotników: wydała w ciągu r. 1815 postawów bai 50 czyli 2500 arszynów.

A zatem 9 rękodzielni sukiennych i baiowych zamykających w ogóle 52 warsztaty, 696 robotników, wydało w ciągu r. 1815 postawów sukna i bai 2511, czyli 58454 arszynów.

Uwagi: wszystkie te płody wyprzedają się z roku do roku wewnątrz kraju. Do rękodzielni kupowana jest wełna w gubernii grodzieńskiej, farby przychodzą zza granicy.

Nadto w rękodzielniach białowych robią mnóstwo wybornych ciepłych i pięknych kolder zwelny białey, ozdobionych kwiatami.

REKODZIELNIE KAPELUSZÓW.

Trzy są rękodzielnie kapeluszków w gubernii grodzieńskiéy, dwie w Grodnie a jedna w Słonimie: w ciągu r. 1815 wydały one 800 kapeluszków, sprzedanych w Grodnie i Słonimie.

PAPIERNIE.

W gubernii grodzieńskiéy znajduje się sześć papierni w czynności, jedna w powiecie grodzieńskim, dwie w powiecie wołkowyskim, a trzy w powiecie słonimskim. W ciągu r. 1815 pracowało w nich 50 robotników i wydało raz 4631 papieru rozmaitego, który został sprzedany w guberniach grodzieńskiéy, wileńskiej i mińskiej.

GARBARNIE.

Stałych garbarni w gubernii grodzieńskiej jest 11, jedna w powiecie grodzieńskim, cztery w powiecie słonimskim, sześć w powiecie wołkowyskim. W ciągu r. 1815 robotników 45 wygarbowało 6682 skóry. Można najmniej dwa razy tyle liczyć skór wygarbowanych przez tatarów, szczególniej w powiecie nowogrodzkim. Wszystkie te płody sprzedane zostały na miejscu, lub na iarmarkach pobliskich miasteczek.

RĘKODZIELNIE MIEDZIANE.

W dwóch rękodzielniach miedzianych, z których jedna położona jest blisko Słoni-
ma a druga w Wólkowysku, ośmiu robo-
tników w ciągu r. 1815 przerobiło staręj
miedzi pudów 1529 i 52 funty na kotły,
alembiki i t. d.

Taki jest stan główniejszych rękodzielni
gubernii grodzieńskiéy i przemysłu rolni-
czego. Przeydźmy teraz do handlu.

§. IX *Handel.*

Ogólny podział handlu jest na *wewnę-
trzny* i *zewnątrzny*. Wprzód nim przystą-
pimy do rozważania wszystkich gałęzi han-
dlu, trzeba powiedzieć, że one są opano-
wane przez żydów. W całej gubernii gro-
dzieńskiéy nie można już znaleźć dziesięciu
kupców porządnych pomiędzy chrześciana-
mi: chociaż przed dwudziestą laty w samém
mieście Grodzie liczone wiele bogatych do-
mów handlowych chrześcianańskich.

Nayzuacniejsza część handlu wewnę-
trznego oparta jest: 1° na sprzedaży po wsiach
i miasteczkach, w karczmach i szynkach
wódki, piwa, miodu, soli: 2° w miastecz-
kach na kupowaniu przez żydów od wło-
ścian zboża i bydła, oraz na przedawaniu
włościanom soli, żelaza, tytoniu, dziegciu i
t. d. 3° w miastach handel, oprócz tych

przedmiotów, zawiera ieszcze przedmioty zbytkowe, iakoto: sukna cieńkie, materye iedwabne, bawełniane, lniane, wina, naczynia fajansowe, porcelanowe i szklanne i t. d. Pierwszy rodzaj handlu odbywa się po wszystkich wsiach, gdzie są karczmy a zatém i żydzi; drugi na targach po miasteczkach i po miejscach naczelnych parafii; trzeci po mjestach i miasteczkach, w których znajdują się kramy, oraz na główniejszych iarmarkach.

O IARMARKACH I TARGACH.

W powiecie grodzieńskim trzy są iarmarki do roku, toiest: 9 Maia i 24 Czerwca w Wielkiej Brzostowicy, 29 Września w Skidlu.

Targi odbywają się dwa razy na tydzień w mieście Grodzie, a raz na tydzień w Wielkiej Brzostowicy, Krynkach, Łonie, Indurze, Skidlu i Ieziorach.

W powiecie brzeskim iest pięć iarmarków, toiest: trzy w Przeborowie 24 Czerwca, 15 Sierpnia i 1 Pazdziernika: trwają przez dwa tygodnie; w miasteczku Kamieńcu 25 Kwietnia i w miasteczku Wysokiem 20 Lipca: trwają przez dwa tygodnie. Nadto w mieście Brześciu litewskim na S. Ian letni, czyli 24 Czerwca, mają miejsce kontrakta.

Targi odbywają się raz lub dwa razy na tydzień po miejscach naczelnych parafii i po miasteczkach.

W powiecie słonimskim iest walny iar-

mark w mieście Słonimie drugiego dnia zielonych świątek; można tam znaleźć znaczną ilość koni, bydła i zboża; dwa iarmarki w miasteczku Żyrowicach 24 Czerwca i pierwszej niedzieli po 28 Września, na których wszystkie płody krajowe: płótna, grube sukna, futra i t. d. znajdują się w obfitości. Nadto są iarmarki pomniejszych kilka razy do roku w miasteczkach Różanie, Ieziernicy, Starych Dziewiątkowiczach, Zdzięciole, Dworcu i Moleczadzi.

Targi odbywają się raz lub dwa razy na tydzień we wszystkich miasteczkach.

W powiecie lidzkim dwa są iarmarki w miasteczku Szczuczynie 24 Lipca i 29 Października; trwają przez dwa tygodnie.

Targi odbywają się co niedziela w Lidzie, Szczuczynie, Wasiliszkach, Ostrynie, Nowym dworze, Bielicy; co Poniedziałek w Lidzie Żołudku, co Czwartek w Eyszyszkach i t. d.

W powiecie nowogrodzkim jest pięć iarmarków głównych, to jest: dwa w miasteczku Mirze, trwają przez dwa tygodnie, trzeci w Stwołowiczach 15 Sierpnia, czwarty w Horodyszczu 25 Kwietnia, a piąty w Nowogrodku dziesiątego piątku po wielkieynocy: wszystkie te iarmarki ieden dzień trwają. Nadto 19 Marca w mieście Nowogrodku mają miejsce Kontrakta.

Targi tak w samym Nowogrodku, iak po miasteczkach odbywają się co tydzień.

W powiecie wołkowyskim dwa są wal-

ne iarmarki, piérwszy w Zelwie zaczyna się 26 Lipca, a kończy się 18 Sierpnia, drugi w Swisłoczy zaczyna się 18 Sierpnia, kończy się 1 Września. Iarmarków pomniejszych trwających dzień ieden iest cztery w Izabelinie, trzy we Mścibowie, trzy w Porozowie, cztery w Wolpie i t. d.

Targi odbywają się co niedziela w Wolkowysku, Swisłoczy, co Wtorek w Zelwie, co Czwartek w Wolpie i t. d.

W powiecie kobryńskim iest 55 iarmarków trwających przez dzień ieden, toiest: sześć w Kobryniu, dwa w Dywiniu, dwa w Antopolu, ieden w Horodcu, siedm w Dorohiczynie, dwa w Motolu, pięć w Chomsku, cztery w Bezdzieżu, sześć w Ianowie.

Targi odbywają się w Kobryniu co poniedziałek, a w czasie prac rolniczych co niedziela, raz na tydzień w Ianowie, Chomsku, Antopolu, Bezdzieżu i t. d.

W powiecie prużańskim dwadzieścia iest iarmarków do roku, trwających dzień ieden, toiest: w Prużannie cztery, w Malczu siedm, w Sielcu ieden, w Berezie ośm.

Targi odbywają się co niedziela i co piątek w Prużannie, co niedziela w Berezie, Sielcu, Malczu, Szereszewie i t. d.

Na tych iarmarkach i targach uskutecznia się handel wewnętrzny, plody krajowe na spójcie wewnętrzne przeznaczone, są tam przedawane lub wymieniane za towary pochodzące z odleglejszych guberniy lub zza granicy.

Główniejsze składy towarów tak krajowych jak zagranicznych są: *Brześć, Słonim, Mir, Nowogrodek, Grodno, Kobryń*. ydzi, jakośny powiedzieli wyżey, kierują całym handlem na swą wyłączną korzyść. W roku terażniejszym 1817 prawie wszystkie statki, które chodziły do Królewca i Gdańska, były albo własnością żydów, albo najęte przez nich u właścicieli chrześcijan. Nakoniec mają żydzi szczególniejszy dar przeprowadzania z ręcznie wszystkich zakazanych towarów pomimo czuyność rządową i surowość prawa.

O HANDLU WODNYM.

Dwie są główne rzeki handlowe w gubernii grodzieńskiej *Niemen* i *Bug*, przez które statki wodne nie tylko z gubernii grodzieńskiej, ale z mińskiej, wołyńskiej i dalszych, idą do Królewca i Gdańska.

Statki używane do spławu na rzece Niemnie, są zazwyczaj *wiciny* i *półwiciny*. Kształt onych jest podługowaty, z obu końców zaokrąglony, spód płaski zupełnie, brzegi nie wysokie. Cała budowa jest dosyć ciężka i niezgrabna. Wicina bierze na siebie ładunku kilkaset beczek, stosownie do wielkości, półwicina połowę tego.

Na rzece Bugu chodzą oprócz wicin i półwicin następujące statki: *Łyżwy* są kształtu wąskiego, końce czyli nosy mają spiczaste i podniesione. Ładunek ich jest do

200 beczek. *Dubasy* mają nos przedni zaostrzony i w górę podniesiony, tył zaś zupełnie płasko ucięty, ładunku biorą na się do 500 beczek. *Galary* podobne w kształcie do dubasów, mniejsze są tylko wielkości i ładunku. *Lichtuny* statki lekkie i małe, w kształcie batów, ładunku biorą kilkanaście beczek.

Płyty złożone po większej części z drzewa towarowego, noszą na sobie pewną ilość ładunku innych towarów, iakoto: potażu, soli, zboża i t. d.

W r. 1817 rzeka Niemen koło Grodna pozbyła się lodów d. 26 Stycznia. Od miesiąca Marca do Września przeszło w tym roku wicin 124, półwicin 43, płytów 445 do Królewca. Ładunek ogólny złożony był z następujących płodów:

Zyta	44844	} czetwert.
Pszenicy	14014	
Owsa	8972	
Ięczmienia	2193	
Gryki	50	
Prosa	55	
Grochu	50	
Siemienia lnianego	6163	
Wysiewek lnianych	2420	
Siemienia konopnego	148	
Krup { gryczanych	12	
{ ięczmiennych	12	

Tytuniu prostego pudów	1000
— — — bierkowców	4092
Anyżu bierkowców	60
Lnu bierkowców	185
Pieńki	1548
Pakuł pieńkowych	1182
— lnianych	45
Powrozów pieńkowych	106
— — pakulnianych	50
Plótna żaglowego	70
Moczyły czyli rohoży moczo- ney bierkowców	1100
Worów z rohoży sztuk	300
Sadła topionego pudów	5600
Swiec łojowych —	40
Oleiu lnianego beczek	245
— — bierkowców	1525
Wódki beczek	22
— garncy	2500
Wefny owczey pudów	10
Miodu praśnego bierkowców	55
Potażu beczek	558 $\frac{1}{2}$
— bierkowców	620
Soli pudów	150
Zelaza sztabowego bierkowców	5
<hr/>	
Brusów sosnowych sztuk	50175
Berwion sosnowych sztuk	18553
Murlatów sosnowych sztuk	162
Klepek dębowych kóp	5065
Desek dębowych sztuk	150
<hr/>	

Wszystkie te plody dobrowolnie ocenione zostały przez właścicieli na 140,055 rub. srebr.

Rzeka Bug koło Brześcia litewskiego w r. 1817 pozbyła się lodów d. 17 Lutego. Od miesiąca Marca do Września przeszło do Gdańska wicin 25, półwicin 5, dubasów 15, łyżwów 56, galarów 282, lichtun 1, płytów 221. Ładunek ogólny był złożony z następujących plodów:

Zyta	15250	} czetwerti.
Pszenicy	87740	
Owsa	550	
Ięczmienia	160	
Krup gryczanych	205	

Sadła topionego beczek	89
Tytuniu pudów	3400
Potażu beczek	663

Brusów sosnowych sztuk	2212
Berwion — — —	300
Kłópek dębowych kop	3345
Desek dębowych sztuk	2400

Wszystkie te plody ocenione dobrowolnie zostały przez właścicieli na 1,204,605 rubli srebr.

Na statkach, które powracały z Gdańska przed zimą, sprowadzono towarów bli-

sko na 20000 rubli srebr. W liczbie towarów przychodzących w największej ilości były wina, rum, arak, porter, śledzie, sery zagraniczne, i t. d.

Toż samo można powiedzieć i o statkach powracających z Królewca.

Tak znaczna przewaga handlu wodnego na Bugu, nad handlem na Niemnie, pochodzi z przewyższających ilości pszenicy, która w największej części z gubernii wołyńskiej jest dostarczana.

§. X. *Obyczaje i oświecenie.*

Ponieważ obyczaje koniecznie zależą od oświecenia krajowego, zaczniemy więc od wyłożenia stanu szkół w gubernii grodzieńskiej. Szkoły parafialne pomimo starania rządowe nie zostały jeszcze zaprowadzone we wszystkich parafiach. Oto jest liczba i stan onych w ciągu r. 1817.

		Liczba Nauczycieli. Uczniów.		
		płci męz. żeń		ogół.
<i>Powiat grodzieński.</i>				
1.	W Grodnie na koszcie kościoła ewangelickiego	1.	13.	— 13.
2.	W Brzostowicy małej na koszcie kościoła parafialnego	1.	15.	2. 17.
		Ogół	2.	28. 2. 30.
<i>Powiat brzeski.</i>				
3.	W Brześciu na koszcie kościoła	2.	19.	— 19.
4.	W Wysokiem na koszcie kościoła	1.	13.	— 13.
5.	W Mileycyzkach na koszcie Pralata Szantyra	2.	27.	3. 30.
6.	W Chłeniszczach na koszcie kościelnym	1.	9.	— 9.
		Ogół	6.	68. 3. 71.

Liczba Nauczycieli Uczniów.

<i>Powiat stonimski.</i>		płci męz. żeń. ogół.			
7.	W Stonimie na koszcie kościelnym	1.	7.	—	7.
8.	W Zdzięciole na koszcie kościelnym	1.	2.	—	2.
9.	W Różanie na koszcie kościelnym	1.	8.	—	8.
10.	W Różanie na koszcie Bazyliańców	1.	13.	—	13.
11.	W Dereczynie na koszcie kościel.	1.	10.	—	10.

<i>Powiat lidzki.</i>		Ogół			
12.	W Bielicy na koszcie kościelnym	1.	7.	2.	9.
13.	W Biemakoniach na kosz. kościel.	1.	8.	4.	12.
14.	W Dziembrowie na koszcie kościel.	1.	20.	3.	23.
15.	W Eyszyszkach na koszcie kościel.	1.	6.	1.	7.
16.	W Lacku na koszcie kościelnym	1.	4.	3.	7.
17.	W Niecieczy na koszcie kościel.	1.	12.	—	12.
18.	W Nowymdworze na kosz. kościel.	1.	13.	—	15.
19.	W Raduniu na koszcie kościel.	1.	15.	4.	20.
20.	W Różance na koszcie kościelnym	1.	13.	3.	16.
21.	W Zyrmunach na koszcie kościel.	1.	12.	—	12.
22.	W Szezbakpolu na koszcie Franciszkanów.	1.	5.	—	5.

Ogół 11. 118. 20. 138.

<i>Powiat nowogrodzki.</i>					
23.	W Mirze na koszcie kościelnym	1.	14.	3.	17.
24.	W Mirze na koszcie bazylikańców	1.	6.	—	6.
25.	W Stwołowiczach na koszcie kościel.	1.	7.	—	7.
26.	W Piehniewiczach na kosz. kościel.	1.	7.	—	7.
27.	We Wsielubiu na koszcie kościel.	1.	9.	2.	11.
28.	W Horodyszczu na koszcie kościel.	1.	6.	1.	7.
29.	W Kroszynie na koszcie kościel.	2.	42.	18.	60.

Ogół 8. 91. 24. 115.

<i>Powiat kobryński.</i>					
30.	W Kobryniu na koszcie kościoła	1.	13.	4.	17.
31.	W Nowosiółkach na koszcie kościoła	1.	15.	—	15.
32.	W Brażzewiczach na koszcie kościel.	1.	6.	—	6.
33.	W Ianowie na koszcie kościoła	1.	11.	—	11.
34.	W Beździeżu na koszcie kościoła	1.	8.	4.	12.
35.	W Dywiniu na koszcie kościoła	1.	11.	5.	16.
36.	W Horodcu na koszcie kościoła	1.	13.	4.	17.
37.	W Buchowiczach na kosz. kościoła	1.	6.	3.	9.
38.	W Kropczycach na kosz. Karmelitów	1.	7.	—	7.

Ogół 9. 90. 20. 110.

<i>Powiat prużański.</i>	Liczba Nauczycieli Uczniów.			
		plci męz.	żeń.	ogól.
39. W Prużanie na koszcie kościoła .	2.	23.	10.	33.
40. W Sieleu na koszcie kościoła . . .	1.	7.	—	7.
	Ogól	3.	30.	10. 40.

Przeto liczba ogólna w tych szkołkach jest nauczycieli 44, uczniów płci męskiej 465, żeńskiej 79, a obu płci 544. Ubolewać należy, że Uniwersytet Wileński jeszcze nie obmyślił skutecznych środków na podniesienie i pomnożenie szkolek parafialnych; że plebani po większą część nie mają przekonania, iż do nich właściwie utrzymywanie takowych szkolek należy; albowiem tam istotnie niższych stanów parafianie zasady wiary, cnoty i odpowiedniego ich stanowi oświecenia, od dzieciństwa czerpać powinni.

Zakłady naukowe wieczyste na funduszu szczególnych osób są następujące:

a) *W Grodnie* fundusz *Heyna* na utrzymanie jednego dozorca domowego dla dzieci szlacheckich chodzących do szkół, a niebędących w stanie opłacenia dozorca.

b) *W Słonimie* fundusz *Herbackiego* na utrzymanie dziesięciu ubogich uczniów przy szkole powiatowój kanoników laterańskich.

c) *W Lidzie* fundusz *Stecewicza* na utrzymanie czterech ubogich uczniów przy szkole piarów lidzkich.

d) *W Szczuczynie* fundusz *Hrabiego Chreptowicza* na utrzymanie dziewięciu

ubogich uczniów przy szkole powiatowéy szczucińskiéy.

e) *W Zyrowicach* fundusz *Bazyliianów* na utrzymanie dwunastu uczniów ubogich przy ich szkole.

Liczba więc uczniów utrzymywanych kosztem tych zakładów iest 55.

Nadto znajduje się w gubernii dziewięć szkół powiatowych, licząc w to i gimnazjum. Oto iest stan onych w r. 1816.

1. *Gimnazyum akademickie w Swistoczy*. Liczba uczniów była płci męzkiey 278, żeńskiéy 5, a obu płci 281. Szkoła takowa iest na koszcie Uniwersytetu wileńskiego, sprawowana przez nauczycieli świeckich.

2. *Szkoła powiatowa grodzieńska w Grodnie*. Liczba była uczniów 501. Sprawowana iest przez XX. *Dominikanów*, na ich własnym koszcie i opatrzona w bibliotekę liczącą do 10000 książek, w gabineta fizyczne, mineralogiczne i t. d.

3. *Szkoła powiatowa wołkowyska w Łyskowie*. Liczba uczniów była 154. Utrzymywana iest przez XX. *Missionarzów*.

4. *Szkoła powiatowa brzeska w Brześciu*. Liczba uczniów była 218. Utrzymywana iest przez XX. *Bazyliianów*.

5. *Szkoła powiatowa lidzka w Szczuczynie*. Liczba uczniów była 178. Utrzymywana iest przez XX. *Piiarów*.

6. *Szkoła powiatowa lidzka w Lidzie*,

Liczba uczniów téy szkoły utrzymywanéy przez XX. *Piicarów* była 42.

7. *Szkoła powiatowa słonimska w Zyrowicach.* Liczba uczniów była 252: utrzymywana iest przez XX. *Bazyliianów.*

8. *Szkoła powiatowa słonimska w Słonimie.* Liczba uczniów była 58: utrzymywana iest przez XX. *Kanoników laterańskich.*

9. *Szkoła powiatowa nowogrodzka w Nowogrodku.* Liczba uczniów była 171. Utrzymywana iest przez XX. *Dominikanów.* Ogół więc uczniów był 1655.

Z tego wykładu widzimy, że w całej gubernii grodzieńskiéy iedno tylko gimnazium sprawowane iest przez nauczycieli świeckich, wszystkie zaś inne szkoły powiatowe przez zakonników: że liczba uczniów pokazuje się bydź małą w stosunku do ogółu ludności, a nawet w stosunku do samey klasy szlachty.

Obyczaje terażniejszéy szlachty, chociaź wcale różne od starodawnéy, odznaczają się przez miłość swego kraiu i narodowości, oraz przez gościnność wrodzoną wszystkim pokoleniom słowiańskim. Mówiac w ogółności zaięta iest ona ciągle albo rolnictwem, albo polowaniem, albo też prawowaniem się. Piérwsze wlewa w obyczaje ducha pokoju, drugie podnieca ducha wojennego, trzecie zaś iest namiętnością nieposkromioną, równie iak pijaństwo u rol-

ników i szlachty okolicznę. Ze smutkiem wyznać potrzeba, że gry stratne znajdują tam więcej miłośników niżby wypadało, i że w pospolitęm rozumieniu namiętność takowa nie jest uważana za sprosny występpek; chociaż częstokroć bywa przyczyną zaniedbania obowiązków stanu, straty majątku a niekiedy i zdrowia. Nadużycie trunków mocnych zmnieyszałoby się u włościan w stosunku polepszenia ich bytu: gdyż w tak nędznęm położeniu, téy jedynęj doświadczaią roskoszy, że przez upicie się tracą na chwilę pamięć swoich nieszczęść. Wreszcie zbyteczne przytłumienie władz umysłowych u chłopów litewskich, jest w części skutkiem ich poddaństwa, lecz daleko więcej skutkiem bezpośrednich związków z żydami: póki zaś tym ostatnim wolno będzie utrzymywać karczmy, póty niepodobieństwo jest oczekiwać najmnieyszey odmiany w obyczajach włościańskich: albowiem rzecz wielce korzystna dla żydów, przez rozkrzewienie coraz większe pijaństwa, widzieć rolników coraz bardziey przytłumionych na umyśle. Tatarzy mieszkający w gubernii grodzieńskięj, uważani są powszechnie za poczciwych ludzi: cygani zaś przepędzają życie na włóczędze i hultajstwie: rzemiosłem ich jest handlowanie, albo raczey kradzenie koni i przedawanie onych w odległych mieyscach.

Zydzi od kilku wieków wprowadzili

się do Polski i dobrze w nię byli przyjęci; ciągle powiększali swoje przywileie, ludność i stan dobrego bytu, tak że pisarze zagraniczni nazywali Polskę raiem żydowskim; jakoż po utracie ziemi obiecanej, zdaie się, że ją w tym kraju odzyskali. Trzy rzeczy w szczególności zatrzymały żydów w Polsce.

1^{od.} *poddanie rolników*, skąd wynika spoczynek każdego przemysłu nierolniczego, bądź rękodzielniczego, bądź handlowego.

2re. *żyźność gruntu*, która sprawia tańszość życia, a która czyni rolnictwo najwłaśniejszym narodowym zatrudnieniem, od jakiego żydzi mają wstręt i odrazę.

3^{cie.} *zupełna wolność wyznania*, czego Polska pierwsza dała przykład Europie, oraz *przywileie*, które rozmaici królowie polscy, a mianowicie Kazimierz W. po większej części nie przenikając następnych skutków, nadali.

Żydzi po wypędzeniu z Palestyny zachowali w swym charakterze wszystko to, co mieli złego, a utracili przypisywane im w starożytności nie wiele dobra. Taż sama pogarda tego wszystkiego, co nie jest żydowskim; taż sama chciwość pieniędzy, samolubstwo i zmienność w najwyższym stopniu, odznaczają ich dotychczas. Rządzą się prawami Moyżesza, a lubo zachowują co do słowa prawidła pisma S. tyczące się czystości i ochędostwa, iednak jest to klasa naynechędźniejsza, któraby w kraju go-

racym, wystarczyć mogła na zrodzenie powietrza. Do tego stopnia lubią hultajstwo, iż wolą przestawać cały dzień na kawałku chleba i główce cebuli, niż pracować i iść smaczno.

Wszyscy żydzi żyją z przemysłu, albo raczej w większej części z szachraystwa. Można ich podzielić na dwie klasy ogólne, to jest: na wiejskich i miejskich. Pierwsi zajmują po drogach wszystkie prawie karczmy, za które dobrze właścicielom płacą; chociaż za to przez oszukiwanie włościan i inne wybiegi z lichwą potem wynagradzają to sobie. Oni są przyczyną, że włościanin przedaie im ostatniego konia, ostatniego wołu, ostatnią miarę zboża dla nabycia wódki. Komuż nie są wiadome ich obroty co iesiień odbywające się? Wtenczas po zebraniu zboża przebiegają okoliczne wioski z wódką i wymieniają na zboże, którego za flaszę wódki, niekiedy dwa lub trzy wory dostają; tak dalece, że większa część włościan już w grudniu jest bez chleba. Żyd w takim razie nie mając nic do wydobycia, dostarcza włościaninowi wódki na rachunek żniwa następnego. Drugi, to jest, żyjący po miastach, niemal wyłącznie zajmują się handlem. Wszystkie towary tańsze są u nich, niż u kupców chrześcian. Co stąd pochodzi, że żydzi wcale nędznie żyjąc, nie potrzebują czynić wydatków, bez jakich kupcy chrześcianie lubiący wygołę

obeysć się nie mogą. Wielka część żydów, która nie trzyma karczem, szynków lub handlu, bawi się rozmaitemi rzemiosłami; iakoto: krawiectwem, szewiectwem, kusznierstwem, szmuklerstwem, młynarstwem, piekarstwem i t. d. Wielu z nich trudni się przekupstwem i zajmuje toż samo miejsce, w Litwie co *roznoszczyki* (1) w Rossyi. Niektórzy także służą za pośredników w kupowaniu i wyprzedazy towarów i zowią się *faktorami*, bez iakich przybywający ze wsi do miast obywatele obchodzić się nie zwykli.

Ze sposobu życia klasy żydowskiej, widzimy że po większój części nie może ona należeć żadną miarą do klasy czynnej i płodnej: że iest rzeczywiście nakształt roślin pasorzytnych, karmiących się podstatą ubogiego rolnika, na którym opierają się ostatecznie wszelkie ciężary podatków, czynszów, pańszczyzny i t. d.

Niewątpliwa rzecz, że ludność żydowska ciągle się powiększa. Główna przyczyna tego iest w małżeństwach nadto wczesnie zawieranych, a które są wspierane i nakazywane przez prawa żydowskie. W Litwie trudno znaleźć chłopca żydowskiego od lat 14, któryby już nie był ożeniony z żydówką

(1) Roznoszczyki od słowa roznosić (разносить), zajmują się roznoszeniem po miastach rozmaitych towarów i płodów krajowych, dla łatwiejszój onych wyprzedazy.

daleko młodsza. Wreszcie uwolnienie ich od zaciągów wojskowych, jest także ważną przyczyną, która sprzyja nieskończeniu powiększaniu się ich ludności kosztem rolników, to jest: która wytraca pszczołki dla zachowania trutniów.

Tak w każdéj części świata, tak i w Litwie szczególniej, żydzi tworzą oddzielne od narodu ciało, które nie rządzi się prawami krajowemi lecz izraelskiemi; rabini, naczelnicy synagog i t. d. składają władzę nazwaną *kahalem*, gdzie sprawy duchowne i świeckie zarówno bywają sądzone wedle praw *Talmudu*, a który między innemi rzeczami stanowi, że oszukać poganina czyli *goia* (1) jest dziełem chwalebném: świadczyć zaś prawdę ze stratą izraelity *dziełem naganém*. Żydzi z uszanowaniem religijném posłuszni są *Kahalowi*, do którego także należy rozkład i pobór skarbowych podatków. Jeśli kahał sądzi za rzecz przyzwoitą zabronić pod *cheirymentem*, to jest pod przekleństwem, kupowania lub przedawania, takiego lub owego towaru; wówczas nikt z żydów nie śmie sprzeciwiać się temu rozkazowi aż do zdjęcia cheirymentu: że zaś żydzi mają największą część handlu w swoich rękach, mogą tedy od upodobania i bezkarne zniżać lub podwyższać ceny wszystkich

(1) Żydzi nazywają *goiami*, tych wszystkich którzy żydami nie są.

towarów na swą wyłączną korzyść. Maia oni naypierwéy wiadomości polityczne nay-
 pewnieysze, przez swoię szczególnieyszą po-
 cztę. Gdy kahał chce dać wiadomość o czém-
 kolwiek drugiemu kahałowi, wysyła pod
 cheiry mem do naypierwszéy karczmy z tą
 wiadomością żydka, który pod cheiry mem
 nakazuje przesłać ją natychmiast do karcz-
 my następnéy: tym sposobem bez obawy
 zdrady i straty czasu otrzymują żydzi nay-
 tajemnieysze i nayważnieysze wiadomości.

§. XI. *Dobroczyenne zakłady.*

Do zakładów dobroczynnych w guber-
 nii grodzieńskiéy naypierwey należy *Ko-
 mitet powszechnéy opieki* (Приказъ общественаго
 призрѣнія). Od czasu otwarcia gubernii gro-
 dzieńskiéy, toiest od r. 1802 (1) komitet
 powszechnéy opieki założony został. Człon-
 kowie go składający są: Cywilny gubernator,
 Marszałek gubernski (placy nie biorą),
 Kassyer rocznie rub. srebr. 500. Doktor rub.
 srebr. 100. Dozorca lazaretu rub. sr. 60.
 Dozorczyzna dzieci rub. srebr. 60. Nauczyciel
 dzieci rub. srebr. 60. Stróż przy laza-
 recie rub. srebr. 27. Stróżowka rub. sr. 27.

(1) Przed r. 1802 teraznieysza guberniia litewsko-
 grodzieńska stanowiła część gubernii litewsko-wi-
 leńskiéy i do niey należała.

Fundusze tego komitetu są następujące:

1. *Najjaśniejszy IMPERATOR* przy otwarciu tego komitetu darował rub. sr. 15000.

2. Dochód ze sztrafów, drogą prawną naczynanych urzędnikom i sądownictwóm.

3. Kopy sądzone w Departamencie 2^{rym} idą na fundusz komitetu.

4. Oplata coroczna za order S. Stanisława, od każdego Kawalera po dukatów ośm.

5. Arenda ze wsi *Ianuszowa*, wchodzi do kassy komitetu.

6. Arenda z murów poiezuickich w Grodnie.

7. Dochód z kilku placów w Grodnie oddanych na czynsz wieczysty.

8. Za uzyskiwanie pieniędzy za wexlami, komitet ma znaczny dochód.

9. Procenta od summ przysyłających się z rozmaitych sądownictw na lokacyą w kassie powszechnéy opieki.

10. Piąty procent od summy tworzącéy się z wyprzedaży kart, których skład znajduje się w kassie powszechnéy opieki.

11. Z Izby skarbowéy co rok wydawana jest summa 4375 rub. ass. na utrzymanie szkoły sierot pod dozorem opieki zostaiący.

12. Procent od summy funduszowey składaiący się ze 111 dukatów, 22,796 rub. sreb. i kopieiek 89, oraz z 68,602. rub. assy. i kópieiek 57½. Summa takowa oddawana

dawniej była na procent obywatelóm: teraz zaś złożona iest w Jzbie skarbowéy ktora procent oplaca.

Oprócz dochodu stałego komitet miał w r. 1816. dochodu niestałego rub. sr. 3050 i rub. assyg. 12850.

Z tego dochodu utrzymuie się lazaret w którym 30 chorych mieścić się może, i dom wychowania sierot mogący w sobie pomieścić 50 osób.

R. 1817. d. 1. Marca znajdowało się w lazarecie chorych płci męzkiéy 8, żeńskiey 20, ogół 28. Dzieci w domu wychowania 21 i oddanych na mamki 67, ogół 88.

Kapitał komitetu powszechnéy opieki coraz wzrastaiący czyni nadzieię, że zakłady pod iego dozorem zostaiące, coraz bardziey powiększane i polepszane będą: oraz, że z czasem nowe ieszcze uczynione zostaną. Nadto szpital chorych utrzymywany przez XX. *Bonifratrów* znajduie się w Grodnie.

W Szczuczynie utrzymuia *Siostry miłosierdzia* szpital chorych: lecz fundusz nie odpowiada ich dobrym chęciom.

Dwa towarzystwa dobroczynności w Nowogrodku i w Brześciu, na zasadach towarzystwa dobroczynności wileńskiego, od kilku lat są założone.

Nadto przy każdym kościele parafialnym utrzymuia się szpitale, w których po kilku i kilkunastu ubogich lub kalekich znajduie pomieszkanie i wyżywienie.

§. XIII. *Podatki.*

W podatkowaniu częstokroć nie tak bywają uciążliwe same podatki jako sposób rozkładu i poboru onych. Naynieźnośniesz zaś rzecz dla płacących podatki nie wiedzieć z pewnością ile i kiedy wnosić powinni. Summa dochodu ogólna stałego i niestałego była r. 1816 w Izbie skarbowey grodzieńskięy rub. assyg. 1,977,591 kopieiek $57\frac{1}{2}$. Z tego wydano na opłacenie urzędników, na naprawę domów skarbowych oraz na zaspokojenie wszelkich innych potrzeb skarbowych rub. assyg. 459,716 kopieiek 98; pozostało więc w kassie przychodu czystego rub. assyg. 1,517,874 kopieiek $59\frac{1}{2}$.

Nie wchodzą w ten rachunek powinności ziemskie, prawie tyle co i podatki wynoszące: a które przeznaczone są na utrzymanie stacyy pocztowych, dostawienie światła i opału dla woyska, oraz na wszelkie inne przedmioty, których opędzenie do właścicieli ziemskich jest przywiązane. Nie liczą się także naprawy dróg, grobel, mostów, dawanie podwód na stoyki i t. d. których rozkład i wybieranie nie zawsze zarównno wszystkich obywateli dotyka, a istotnie wielkich strat bywa przyczyną, szczególniej w czasie żniwa, usiewów i t. d.

Guberniia grodzieńska w czasie wojny r. 1812, wedle rachunku głównego komitetu potrzeb woiennych, utraciła przez za-

potrzebowania i zabory wojskowe majątku ruchomego na 7,205,766 rub. srebr. i $51\frac{3}{4}$ kopieyki. Przez pomorek bydła w początku roku 1815 na 955,494 rubli srebr. i 50 kopieiek. . Ogół więc straty był na 8,141,261 rubli srebrnych i $1\frac{3}{4}$ kopieyki.

K O N I E C.

